

Ernesto SABATO

Pojedinac i Univerzum

Argentinski pisac Ernesto Sabato se rodio 1911. godine. Studirao je matematiku, fiziku i filozofiju, radio na istraživanju zračenja atoma u Laboratoriji Kiri, a zatim u SAD. Bavljenje naukom napustio je oko 1945. godine, i od tada se isključivo posvetio književnosti. Te godine objavio je prvu zbirku eseja, *Pojedinac i Univerzum*, za kojom su usledile, između ostalih, *Ljudi i zupčanici*, *Krivoverja*, *Pisac i njegove aveti*, *Apologije i odbacivanja...* Na srpski su prevedena sva tri romana koja je napisao: *Tunel*, *O junacima i gorobovima* i *Abadon, anđeo uništenja*, kao i njegove knjige memoara, *Pre kraja* i *Otpor*. Poslednjih decenija bavi se i slikarstvom, i čak je 1989. godine imao izložbu svojih slika u Parizu.

Središnje linije Sabatove misli izložene u esejima su raznorodne: vizija Univerzuma počev od traganja za sopstvenim Ja („Univerzum o kojem se ovde govori jeste moj privatni Univerzum pa, utoliko, nepotpun, protivrečan i usavršljiv“), krah zapadne civilizacije, kriza civilizacije zasnovane na razumu i mašini (autor se ovde vraća na renesansu kako bi objasnio krizu umetnosti i književnosti u savremenom svetu i pokazuje se kao veliki poznavalac istorije i kulture Zapada), ogledi o paklu i snovima, muškarcu i ženi, životu, čoveku, nauci, književnosti. Sabatovi eseji predstavljaju „pokušaje“ da se u sred XX veka ponovi renesansni poduhvat: njegovo bavljenje i naukom, i književnošću, i slikarstvom, pa i filozofijom, primoravaju ga – i sam će u jednom eseju doći do sličnog zaključka – da se u svakoj od tih oblasti tek navlaš okuša, jer bi inače svaki produbljen, a uspešan pokušaj u svim tim pravcima bio osuđen na nemogućnost komunikacije.

Sabatovi eseji su autorov *pokušaj* da dođe do saznanja o nekoj istini, a sasvim retko predstavljaju *ogledanje* u tekstu s namerom da pisac tu odrazi sopstveni lik: „Lična iskustva, upravo zato što su lična, za mene imaju ogromnu, neizmernu važnost, ali za druge nemaju dokaznu vrednost“, dok „izvanredni događaji“ koji „prevazilaze sasvim privatno iskustvo“ imaju veću moć ubeđivanja, pa čak i snagu dokaza. Kada je, naprotiv,

roman u pitanju, Sabato smatra sasvim umesnim da govori i o ličnom iskustvu: „Eseji se pišu glavom. pozivajući se samo na logičku misao; oni su izraz dnevnog života pisca. Romani se pišu pre svega zahvaljujući magijskoj misli, onoj koja vlada u najvećoj dubini nesvesnog, u onome što je Paskal zvao *les raisons du coeur*, razlozi srca,“ – Aleksandra Mančić

Ernesto SABATO

Pojedinac i Univerzum

Izabrani eseji

Izabrala i prevela sa španskog
Aleksandra Mančić

2005

Ernesto Sabato *Pojedinac i Univerzum*

Drugo dopunjeno izdanje

Izvornici: Ernesto Sabato

Uno y el Universo, 1945, 1981, 1982

El escritor y sus fantasmas, 1963, 1979, 1981

Hombres y engranajes. Heterodoxia, 1967

Apologías y rechazos, 1979, 1981

Páginas de Ernesto Sabato seleccionadas por el autor, 1983

Oprema Mile Grozdanić

Izdavači Branko Kukić i Umetničko društvo *Gradac*, Čačak
– Beograd

Štampa Štamparija *Zuhra* Beograd, Vitanovačka 15

Tiraž 500

Pojedinac i Univerzum

Apeiron

Govore nam kako je ovaj nesavršeni Univerzum u kojem živimo sačinjen od jedne jedine supstance koja se neprestano preobražava, primajući na sebe privremeno oblike drveća, kriminalaca i planina. Poput nezadovoljnog umetnika koji stalno uništava svoje delo, ovaj proces se trudi da podrazava nekom Fantastičnom Univerzumu, gde kretanje ne postoji, Univerzumu u kojem se nalazi Drvo, Životinja, Pravda, Sokrat i Trougao. Svi su ti predmeti nepromenljivi, nekvarljivi, jer vreme kroz njih ne prolazi, vreme koje sve kvari i sve preobražava, vreme koje možda jeste kvarenje i preobražavanje.

Na taj način su stvari, smrti, ljubavi svakodnevnog univerzuma kao neke neotesane aproksimacije tih Fantastičnih Predmeta. I makar ih nikada nismo videli, verujemo da negde postoje. Verujemo, na primer, u večnost nečega što zovemo Drvo, što predstavlja nepromenljivu, kristalizovanu ideju kojoj se pristupa stidljivo, obzirno, izlažući se opasnostima, toj gomili univerzalnih čestica koje su prethodno bile so, planina i voda. To krhko biće se koleba i umire pre nego što dostigne ono idealno stanje, jer izgleda kao da je priroda neprijateljica čistih i nekvarljivih stvari. I tako se kamen pretvara u drvo, vodonik u kiseonik, Platon u Aristotela, ljubav u mržnju, kriminalac u sveca.

Širenje univerzuma

Ideja o univerzumu koji se širi začela se u raspravi holandskog astronoma V de Zitera¹, objavljenoj 1917, koji, dovodeći do kraja Ajnštajnovu teoriju izvlači sledeći zaključak: vreme ne teče istom brzinom na svakom mestu; kada se posmatra sa zemlje, zaostaje sve više i više, dok ne dođe u oblasti u kojima se potpuno zaustavlja. U tim dalekim predelima svemira stvari se ne događaju – one jesu. De Ziterovi zaključci izgledali su previše fantastični a da bi odgovarali stvarnosti (kao da stvarnost ima obavezu da bude dosadna). Postojao je, međutim, način da se teorija proveriti: ako vreme protiče sporije, klatno na satu moraće sporije da se klata; nema mogućnosti da se časovnici sa klatnom postave od Zemlje pa sve do granica našeg univerzuma, ali nema ni potrebe: atomi koje sadrži svaka zvezda osciluju kao časovnici i boja svetlosti koju isijavaju jeste izraz te brzine, kao što ton muzičke note predstavlja izraz frekvencije kojom vibrira žica. I kao što nota postaje niža što je broj vibracija žice u sekundi manji, boja svetlosti sve se više približava crvenom.

Ako je istina da u oblastima koje naseljavaju daleke magline vreme protiče sporije, svetlost koja nam otuda dolazi mora se blago crveneti, Astronomi Slifer² i Hjumeson fotografisali su spektre tih maglina: fotografije su otkrile da je svetlost crvenkastija nego u normalnim uslovima. Dve stotine maglina ispitanih u opservatorijama Monte Vilson i Flagstaf potvrdile su predviđanje holandskog astronoma.

Ali, postojala je određena varijacija: crvenilo je moglo biti izazvano brzim povlačenjem maglina, kao što zvižduk lokomotive postaje dublji što se više udaljava. Naspram hipoteze o zaustavljanju vremena pojavila se hipoteza o

¹ Vilem de Ziter, 1872-1934, holandski astronom. naročito poznat po svom modelu praznog univerzuma, to jest univerzuma čija je gustina nula. Prvi je formulisao teoriju o širenju vasiona, - *Prim. prev.*

² Vesto Merlin Slifer, 1875-1969, američki astronom koji je primenio spektografiju na proučavanje planeta i maglina i prvi utvrdio radialnu brzinu galaksija (1912-1914). - *Prim. prev.*

opštem širenju univerzuma, hipoteza o rasprskavanju kosmičkog mehura. Tu ideju je predložio Fridman 1922. godine, razvio je 1927. opat Lemetr³, a Edington⁴ doveo do najčudnijih posledica počev od 1930. O njoj sam Edington kaže: „Sadrži naizgled tako neverovatne elemente da se osećam bezmalo uvređen ako neko u nju veruje osim mene samog.“ Imao je malo razloga da se vređa.

Ova tajna ima ključ – konstantu lambda. Prvi Ajnštajnov zakon gravitacije tvrdi da je tenzor G nula ($G=0$), i ta formula, kako kaže Edington, ima kao zaslugu to što je kratka, kad već nije jasna. Ta formula se suočavala sa teškoćama na beskonačnim rastojanjima, ali uvek postoji način da se teškoće sa beskonačnošću reše – ukidanjem beskonačnosti. Godinu dana kasnije, Ajnštajn je donekle modifikovao svoju jednačinu tako da se prostor zatvara na velikim rastojanjima i ima konačnu dimenziju; modifikovana formula je bila $G=\lambda g$, gde se po prvi put pojavljuje tajanstvena konstanta lambda.

Ajnštajn je tu konstantu izneo bojažljivo, gotovo nepoverljivo. Ali H.Vajl⁵ ju je stavio u prvi plan u svojoj teoriji o polju. Ipak teorija relativiteta sama po sebi pokazala se nesposobna da izračuna vrednost lambda.

Tada se pojavljuje Edington sa jednom revolucionarnom teorijom. Vođen idejom da se reč širenje odnosi na nešto suštinski relativno, ustremio se na zagonetku sa nove tačke gledišta. Kada kažemo da se univerzum širi, želimo da kažemo da se povećava u odnosu na nešto konstantne veličine, na primer, u odnosu na pariski metar. Ta vrsta iskaza ima relativnu vrednost:

³ Monsinjur Žorž Anri Lemetr, 1894-1966, belgijski astrofizičar koji je razvio teoriju o širenju univerzuma u okviru teorije relativiteta. 1931. formulisao je hipotezu o tzv. prvobitnom atomu, prema kojoj je čitava materija univerzuma u početku bila koncentrisana u veoma maloj zapremini, a počela je da se širi posle jedne ogromne eksplozije. – *Prim. prev.*

⁴ Ser Artur Stenli Edington, 1882-1944, britanski astronom i fizičar. Autor temeljnih radova o nastanku i razvoju zvezda i kosmoloških teorija. U isto vreme kada i Žorž Lemetr, predložio je da se naganjanje spektra galaksija prema crvenom tumači kao Doplerov efekat širenja univerzuma. – *Prim. prev.*

⁵ Herman Vajl, 1885-1955, nemački matematičar čiji se brojni radovi pre svega odnose na teoriju relativiteta. – *Prim. prev.*

Guliver je div kada dođe u Liliput, a pretvara se u patuljka kada ode u Brondingnag.

Možemo reći da se univerzum širi u odnosu na našu planetu i na naša tela; ali takođe možemo tvrditi da univerzum ima konstantnu veličinu i da se naša tela brzo smanjuju. Neko biće kosmičkih dimenzija bi tokom miliona godina videlo kako se postepeno skuplja naš mali planetarni sistem; Zemlja bi opisivala sve manju i manju putanju, naše godine postajale bi kraće, čovekov život postao bi kratkotrajniji: „Prolazimo pozornicom života kao glumci u drami koja zabavlja kosmičkog gledaoca. Kako se scene odvijaju, on primećuje da glumci postaju manji, a radnja brža. Kada se podigne zavesa u poslednjem činu, patuljasti glumci se kreću po pozornici fantastičnom brzinom. Postaju sve manji i manji i kreću se sve brže i brže. Poslednji magloviti mikroskopski trag munjevitog pomeranja. A zatim ništa.“

U skladu sa tim relativnim značenjem reči širenje, Edington je pomislio kako je nemoguće govoriti o širenju ako se ne utvrdi neki konstantni uzor. Taj uzor je, svakako, atom. Tako se igra odvijala između dve krajnosti: univerzuma i atoma. Širenje univerzuma i skupljanje atoma bili su ekvivalentni izrazi.

Ali, širenjem univerzuma je upravljala konstanta λ , a ta konstanta je bila okružena tajnom i strahom. Odakle njena tajna? Zaključak je bio jasan: ona je morala poticati iz atoma, jer to je elemenat koji je bio zaboravljen. Edington je pomislio da bi na neki način moralo biti moguće objasniti pojavu konstante, pa čak i izračunati njenu vrednost spajajući obe teorije: Ajnštajnovu, koja se odnosila na univerzum, i kvantnu, koja se odnosila na atom. (Videti. *Relativity Theory of Protons and Electrons*⁶, Kembridž, 1936.)

Godinama je Edington pokušavao da razotkrije tajnu konstante. Bilo je mnogo drugih u svetu fizike, časnih i priznatih; mislilo se da njih sedam upravlja strukturom i ritmom kosmosa, kao nekom heptatonskom simfonijom:

⁶ Teorija relativiteta protona i elektrona – engl. – Prim. prev.

naboj elektrona, masa elektrona, masa protona, Plankova konstanta, brzina svetlosti, konstanta univerzalne gravitacije, konstanta lambda.

Problem je bio: koliko ih je zaista osnovnih? Da nema tajnih i nepoznatih veza između nekih od njih? Napredak nauke omogućavala su uzastopna spajanja, a ta spajanja se u krajnjoj liniji sastoje u otkrivanju tih tajnih identičnosti.

U *New Pathways of Science*⁷, Edington se opredelio da od sedam konstanti ima tri koje treba eliminisati, jer se zasnivaju na proizvoljnom izboru uzora za dužinu, vreme i masu. Ostaju četiri koje izgledaju temeljne, a među njima lambda, ključ... Uklapanje relativnosti i kvanta podstiče ga da ode još korak dalje: zaključuje da četiri konstante predstavljaju varijacije jedne jedine; proračunava je i pronalazi da je rezultat u skladu sa podacima dobijenim od spektara maglina u povlačenju.

Jedna jedina konstanta upravljala je kosmosom: lambda je bila tajni broj uz pomoć kojeg je Veliki Arhitekta sagradio Hram, Lambda je bila most između Univerzuma i atoma. Možda je taj most koji se nazirao kroz mnoge godine razmišljanja i proračuna bio nestvaran, izmišljen; možda je, kao zmajevi i grifoni, tek pripadao čudovišnom muzeju muzeja Meinong: čak i tako, vredan je zbog svoje retke lepote.

Ali Edington još uvek nije napravio najodvažniji korak. Nekim čudom, ostao je na terenu fizike. Tačno je da je zakone i konstante Univerzuma dobijao matematičkim igrama, pošavši od jednog jedinog broja; ali taj broj je još predstavljao poruku koja je dolazila iz spoljašnjeg sveta, iz prostranog područja koje se nalazi izvan subjekta. Lambda je još uvek značila podatak i fizika je bila, uprkos svemu, *a posteriori* nauka. Edingtonu je bilo potrebno da mu astronomi i fizičari daju taj broj koji je dobijen uz pomoć teleskopa i vage, da bi potom gradio fiziku. Ali bližilo se ono najgore: Edington će pokušati da dokaže kako taj broj može biti izračunat ako se okrenu leđa prirodi i proučavaju oblici našeg znanja. (Videti *The Philosophy of*

⁷ Nove staze nauke – engl. – Prim. prev.

*Physical Science...*⁸⁾

Pretpostavimo da neki ihtiolog hoće da proučava morske ribe. U tu svrhu, baca svoju mrežu u vodu i vadi određenu količinu različitih riba; ponavlja taj postupak mnogo puta, pregleda svoj ulov, klasifikuje ga; postupajući na način uobičajen u nauci, uopštava svoje rezultate u obliku zakona:

- 1) Nema ribe koja je manje od pet santimetara dugačka.
- 2) Sve ribe imaju škrge.

Te dve tvrdnje su ispravne kada je u pitanju njegov ulov, pa će pretpostaviti da će i dalje biti tako kad god bude ponovio postupak. Kraljevstvo riba je fizički svet, ihtiolog je čovek od nauke, mreža je oruđe saznanja.

Dva posmatrača gledaju ribolovca ne govoreći ništa, sve dok ne formuliše svoje zakone. Tada neko stavlja sledeću primedbu:

– Vi tvrdite u svom prvom zakonu da nema riba koje su kraće od pet santimetara. Mislim da je taj zaključak puka posledica mreže koju upotrebljavate za ribolov; gustina mreže nije kadra da zadrži kraće ribe, ali vi po tome ne možete zaključiti da ne postoje kraće ribe.

Ihtiolog je saslušao ovaj iskaz sa prezirom, jer pripada novoj vrsti ljudi od nauke: smatra da se nauka mora baviti samo onime što se može posmatrati. Odgovara:

– Bilo šta što nije ulovljivo mojom mrežom nalazi se *ipso facto* izvan ihtiološkog saznanja i ne zanima me. Drugim rečima: zovem ribom ono što može da ulovi moja mreža, i nema sumnje da toj vrsti bića sasvim dobro leži moj prvi zakon. „Ribe“ koje vi pominjete jesu metafizičke ribe. Nisu u mojoj nadležnosti.

Do tog trenutka, fizičar iz laboratorije neće videti u Edingtonovim izjavama razlog za uznemirenje. Naprotiv, sa naklonošću će gledati na njegovo mišljenje da nauka mora biti zasnovana samo na upotrebi entiteta koji se mogu posmatrati. Ali od toga trenutka će imati izvanredne razloge da se naljuti, jer na scenu stupa drugi posmatrač:

– Čuo sam vaš razgovor sa drugim posmatračem i

⁸⁾ *Filozofija fizičke nauke* - engl. - *Prim. prev.*

hitam da vam iskažem svoje simpatije. Mislim da je zaista bespotrebno raspravljati o neulovljivim ribama, naročito ako je reč o ihtiologiji, a ne o metafizici. Dakle, vi utvrđujete svoje zakone posredstvom tradicionalnog metoda ispitivanja ulova. Mogu li vam predložiti efikasniji metod?

– Nemam ništa protiv, premda sumnjam da takav postoji – odgovara ihtiolog nepoverljivo.

– Zar vam se ne čini da ste mogli da utvrdite prvi zakon jednostavno ispitujući mrežu? Zar niste приметili da otvor ima tačno pet santimetara?

– Zbilja, tako je.

– Pod tim uslovima, možete *a priori* i jednom za svagda tvrditi kako nikada neće biti riba koje imaju manje od pet santimetara. Drugi zakon može i da vam omane; u nekim drugim vodama možda ćete uloviti ribe bez škrga; ali prvi koji ste dobili ispitivanjem mreže nikada vas neće izneveriti: nužan je i univerzalan, to je zakon *par excellence*. „Zakon“ škrga je tek empirijska generalizacija i on vas izlaže opasnosti od razočarenja; iskreno govoreći, to je prilično neprijatan zakon i biće dobro da vidimo može li biti zamenjen nekim drugačijim zakonom prvog tipa.

Prvi posmatrač je metafizičar koji prezire fiziku zbog njenih ograničenja; drugi je epistemolog koji veruje da može pomoći fizici zbog njenih ograničenja. Tradicionaini metod sistematičnog ispitivanja podataka dobijenih posmatranjem nije jedini put da se dođe do zakona fizičke nauke; bar neki se mogu dobiti proučavanjem čulnog i intelektualnog aparata korišćenog pri posmatranju.

Fizičari su odlučno odbacili svaku nameru da dođu do *a priori* saznanja. Međutim, u izvesnom smislu – smatra Edington – dva velika koraka napred savremene fizike bili su proizvod epistemološke analize: tim postupkom je Ajnštajn dokazao nemogućnost apsolutnog kretanja, a Hajzenberg⁹ došao do svog principa neodređenosti.

⁹ Verner Hajzenberg, 1901-1976, nemacki fizičar koji je godine 1927. postavio princip neodređenosti prema kojem nije moguće sa apsolutnom tačnošću istovremeno utvrditi mesto i impuls, na primer,

Može da iznenadi ideja da nepostojanje apsolutnih kretanja ili bilo koje drugo svojstvo fizičkog sveta može biti otkriveno ako se okrenu leđa spoljašnjem svetu i ispituje struktura subjekta. Ali ne sme se zaboraviti da za Edingtona „fizički svet“ nije spoljašnji svet, nego pojavni svet; za njega je ovaj svet delimično objektivn a delimično subjektivan, pa mi možemo saznati samo ono što je u njemu subjektivno. Čovek polako pronalazi one elemente koje je sam stavio u prirodu: „Vekovima je tragao za tajanstvenim tragovima koje je neko ostavio u pesku, dok nije shvatio da su ti tragovi njegovi sopstveni,“

U svom poslednjem delu, Edington pokušava da dokaže da zakoni relativiteta i kvantova – to jest, čitava fizika – jesu izraz tih tragova transcendentalnog subjekta. Prvobitni oblici mišljenja (kategorije?) koji vladaju čitavom fizikom bili bi:

1. Oblik, koji navodi na posmatranje saznanja stečenog kroz čulno iskustvo kao opis univerzuma.

2. Pojam analize, koji univerzum predstavlja kao koegzistenciju izvesnog broja delova.

3. Pojam atoma, koji zahteva takav sistem analize gde će osnovni činioći biti identične strukturne jedinice. Varijacije nastaju zbog strukture, a ne zbog njihovih elemenata.

4. Pojam održanja (modifikovani oblik pojma supstance).

5. Pojam samodovoljnosti delova (izveden, navodno, iz pojma postojanja).

To su svojstva pečata koji čovek ostavlja na prirodi, a potom ga tokom vekova iznova pronalazi – u obliku zakona i konstanti – u dugom i monumentalnom ispitivanju zvezda i atoma. Opremljeni teleskopima, vagama, termometrima, časovnicima, fizičari su pretresli Univerzum u svim pravcima, utvrdili njegove granice, izmerili konstante koje predstavljaju njegove ugaone kamenove; posmatranje maglina otkrilo je širenje Univerzuma ili zaustavljanje vremena; izračunajte ukupni

prečnik tog kosmičkog mehura i mase koja je zatvorena u njemu; izračunat je ukupni broj čestica.

I kada je sve to urađeno, Edington je ustvrdio kako su sva ta istraživanja bila površna; čovek koji je reflektorom ispitivao daleke galaksije u stvari je izučavao sopstveni duh.

Univerzalne konstante potiču – po Edingtonovom mišljenju – od konstante λ , ili, što je isto, od kosmičkog broja N (ukupnog broja čestica sadržanih u univerzumu). Veruje da se taj broj može izračunati samo uz pomoć mehanizma oblika mišljenja. Teorijski proračun tog N zavisi od činjenice da jedna mera uključuje četiri entiteta i tako se vezuje za simbol četvorostrukog postojanja. Iz toga zaključuje da kosmički broj mora biti $2.136.2^{256}$. To je broj protona i elektrona koji sačinjavaju fizički univerzum. Kosmički broj je, dakle, uveo čovek: vidimo univerzum kao da je sastavljen od N čestica, kao što vidimo išpartano nebo ako gledamo kroz mrežu od žice. A za to špartanje i za taj broj odgovoran nije izumitelj talasne, to jest kvantne mehanike; a nije ni onaj koji je napravio elektrone. Odgovoran je skup oblika mišljenja: čovek koji je prvi izmerio nešto izazvao je proces koji se morao završiti kosmičkim brojem.

Lako crvenilo na maglinama koje se nalaze s one strane naših oblasti svemira bilo je znak kosmičkog broja. Ali za epistemologa, posmatrača nad posmatračima, njegova tačna vrednost podrazumevala se pri prvom pogledu na eksperimentalnog fizičara:

*Opet podigih oči svoje i vidjeh, i gle,
čovjek, i u ruci mu uže mjeračko.*

(Zaharija, 2. 1)

Slava

Ponekad se slava duguje nekoj istorijskoj rečenici. Od svih apokrifnih stvari, najapokrifnije su, možda, istorijske rečenice. Sudeći po prirodi ljudske istorije, bezmalo uvek su izgovarane za vreme neke bitke, ili u ćeliji za mučenje, ili pri umiranju na giljotini. U takvim trenucima, niko ko nije neizlečivo piskaralo ne izgovara rečenice koje mogu postati slavne po svom književnom stilu; a istorijske rečenice su baš uglancane i razrađene. Nema sumnje da ih vredno izmišlja potonja budućnost – kao i mnoge druge istorijske stvari.

Heliocentrizam

Ideja heliocentrizma je tako jednostavna da bi nas mogao začuditi otpor koji je izazvala u vreme Kopernika. Ima dva razloga koja objašnjavaju tu pojavu. Najpre, ona omalovažava većito bučni antropocentrizam:

*O God, I could be bounded in a nutshell
And count myself a king of infinite space.*¹⁰

Od Mojsija ljudi ne žele da se odreknu svojih kosmičkih povlastica i zamišljaju da je Stvaranje nekako upriličeno baš radi njih lično. Bernarden de Sen-Pjer je smatrao da dinja ima kriške radi lakše porodične upotrebe. Bilo je neizbežno da se Kopernikovo učenje sudari sa tim teološkim i gastronomskim predrasudama. Već je Aristarh sa Samosa bio optužen za bezbožništvo iz istog razloga, a strašljivi Pitagora vodio dvostruko računovodstvo – geocentrično za široku publiku i heliocentrično za svoju ložu, kao oni poslastičari koji ne jedu ono što prodaju.

Druga je prepreka bila, kao i obično, cenjeni i većito od strane staraca preporučivani zdravi razum. Ta je ustanova proizvod nekoliko uslovnih refleksa i skromnog iskustva, što je ne sprečava u nameri da bude proročka, sa nepogrešivo katastrofalnim rezultatima. Postupak je sledeći: neki starac putovao je kolima i galijom sa tri reda vesala brzinom od stotinu stadija na sat; umorio se, i, usled kretanja, zavrtelo mu se u glavi. Ako bi Zemlja kružila oko Sunca morala bi se kretati brzinom hiljadama puta većom, što ne može biti tačno, jer se nijednom starcu ne vrti u glavi niti se iko žali.

Hipoteza heliocentrizma je spavala sve do Kopernika. Jedan od odgovornih za tu katalepsiju bio je Aristotel, koji je svojim ogromnim policijskim autoritetom sprečio bilo kakvu pobunu protiv ustanovljenog poretka. Šopenhauer i Bertrand Rasel tvrde da je taj filozof predstavljao opštu

¹⁰ Hamlet: O, Bože! ja bih mogao biti zatvoren u jednoj orahovoj ljusci/ i smatrati se kraljem beskrajnog prostora. - Viljem Šekspir, *Hamlet*, drugi čin, druga pojava; u prevodu dr Svetislava Stefanovića. - *Prim. prev.*

nevolju tokom dvadeset vekova. Mnogi se ljute, iznoseći tvrdnju da je bio veliki um. Ne vidim tu nikakvu protivrečnost: samo veliki um može prirediti veliku nevolju. Da je Aristotel bio nekakav mediokritet ne bi bio kadar da dve hiljade godina sprečava dolazak nove fizike. Geniji pokreću velike napretke u ljudskoj misli; ali kad im se desi da budu u zabludi, kadri su da je koče tokom vekova.

Duhovna lenost

Običan čovek teži da očuva svoje ideje i konvencije. Ali najgori konzervativizam jeste onaj koji stvara pobedonosna revolucija: konzervativizam koji joj prethodi je neodlučan, prošaran pukotinama, pomirljiv; ne veruje u nove ideje, ali ni u stare nema previše poverenja. Naprotiv, kada neka revolucija pobedi, uspostavlja se nov i krut sistem konvencija koji je veoma opasno dovoditi u pitanje; u političkim revolucijama, odvajanje od pravoverja se plaća životom ili slobodom; u revolucijama u misli, plaća se podsmehom ili optužbama za ludilo.

Čovek je privržen pobedniku. Zato, kada se priprema neki revolucionarni pokret, ili kada propadne, njegovi ljudi su razbojnici (kada je u pitanju politika) ili ludaci (kada je u pitanju misao). Ali ako pobedi, onda su to preteče i geniji. Nad istim čovekom bi tako mogao visiti natpis okačen preko mosta, koji jednog trenutka glasi „patriota“, a drugog „razbojnik“, već u zavisnosti od toga da li bi ga prešao pre ili posie revolucionarne kolone.

Simptomatično je videti kako se vladaju slabi ljudi – što će reći, većina – prilikom velikih potresa. Kada je Robert Majer¹¹ predstavio svoje ideje o očuvanju energije, profesor Pogendorf¹², slavni filistejac, nije hteo da objavi njegovu raspravu, jer je smatrao da taj čovek nije upoznat sa šta ja znam kojom fizičkom formulom, a pri tom je i lud. Takvo zvanično odbacivanje je opasno svuda, ali je u Nemačkoj bilo ubistveno: Majer je bio zatvoren u ludnicu, gde je pokušao da se ubije. Kada je lord Kelvin sa drugim engleskim fizičarima vratio ugled idejama nemačkog lekara, načelo se konačno pretvorilo u jedan od stubova moderne nauke, ali i u novi fetiš. Svakako, nišči duhom su od tada postali najžešći branitelji koji se podsmevaju

¹¹ Julius Robert fon Majer, 1814-1878, nemački fizičar i lekar, utvrdio je ekvivalenciju između toplote i mehaničkog rada, a 1842. izračunao mehanički ekvivalent kalorije. - *Prim. prev.*

¹² Johan Kristijan Pogendorf, 1796-1877, nemački fizičar, izmislio je način optičkog merenja malih rotacija. - *Prim. prev.*

novim Majerima, kad se tu i tamo pojave.

Čovek je konzervativan. Ali kada takva težnja oslabi, revolucije se pobrinu da je obnove.

Izum i otkriće

Moglo bi se reći da su, kada je izmišljen šah, potencijalno bile date sve partije: kroz vekove, igrači će otkrivati unapred postojeće partije, kao u nekoj prašumi.

Ali ako krenemo još korak nazad, moglo bi se reći da čovek nije izmislio šah, nego da ga je otkrio. Uzevši Univerzum kao datost, sva čovekova ostvarenja i izumi bili bi, kao i partije u tom Velikom Šahu, otkrića u nekoj Velikoj Prašumi.

Ali ako odemo još jedan korak unazad, moglo bi se reći da možda Univerzum i nije bio stvoren nego otkriven u nekoj Prašumi Mogućih Svetova, prašumi složenoj, mračnoj, uzvišenoj, u koju se samo Bog usuđuje da zađe.

Jezik

Jezik počinje kao obično mumlanje kojim se označavaju sve stvari; zatim postaje raznovrsniji i specijalizuje se; taj proces se zove obogaćivanje, i podstiču ga jezički oci i profesori.

Ali kada se dostigne stotinu ili dvesta hiljada reči, ispostavi se da ideal predstavlja izražavanje uz pomoć svega deset ili dvadeset. Jezik filozofa, zaista, veoma je ograničen: objekat, subjekat, materija, uzrok, prostor, vreme, cilj i još po neka. Ako ga mnogo pritisnu, snalazi se i sa jednom jedinom rečju, kao što je apeiron ili supstanca. Verovatno je ideal mnogih filozofa da na kraju svi završimo u jednom jedinom monističkom mumlanju.

Metafora

Metafore su delotvorne u meri u kojoj se udaljavaju od predmeta na koji se odnose. Najbliža mu je ne-metafora, prosta reprodukcija predmeta: „Ptica je kao ptica“ jeste, svakako, savršeno ispravna propozicija, ispravna do te mere da je neupotrebljiva. Identitet proizvodi nulti efekat.

Metafora je korisna baš zato što predstavlja nešto različito. Ali ne potpuno različito; to znači da postoji neko zajedničko jezgro, zaronjeno i skriveno ispod spoljašnjih atributa; i što je metafora udaljenija, utoliko je manji broj zajedničkih atributa i utoliko je dublje identično jezgro. Otuda ona moć da se dosegnu duboke suštine, koje ima poezija.

Metafora je, možda, vid težnje ka poistovećivanju pod raznovrsnošću, i sledstveno tome, ona teži apsolutnoj ravnodušnosti i nepomerljivosti, pošto se vreme otkriva kroz promene.

U nauci se ta metaforička težnja ispoljava u principu kauzaliteta i, naročito, u načelima očuvanja mase i energije; već su Grci postavili problem opstajanja prvobitne supstance ispod stalne promenljivosti događaja. Heraklitova vatra jeste metafora čitavog Univerzuma.

Često se tvrdilo da metafora ima psihološku vrednost koja deluje putem zaslepljivanja. Meni se čini da ona ima pre ontološku vrednost, koja deluje putem rasvetljavanja najdubljih slojeva stvarnosti.

Pitagora

Kao i sve istorijske ličnosti, Pitagora je entitet koji se širi u prostoru i vremenu van svojih telesnih granica i posle svog fizičkog raspada. Za potonja vremena, Pitagora, koji se rodio na ostrvu Samosu, a umro u Metapontu, gotovo da i nije zanimljiv, to je lažni Pitagora koji mora biti da je izgovarao rečenice i činio dela suprotna pitagorejstvu. Više nas zanima istinski Pitagora, onaj mit koji je krhko sagrađen od nekoliko sumnjivih fragmenata Filolaja, Heraklita i Herodota, a odolevao kao litica tvrde stene naletima dve hiljade i pet stotina godina.

Slava napreduje dok joj prethodi i širi je Zabluda pa, čak i u slučajevima kada je zaslužena, retko se duguje onome što je najvrednije; mnogi cene Servantesa zbog onih konvencionalnih pastoralnih priča kojima je preplavljen *Don Kihote*; drugi se dive kod Šekspira onim nesrećnim rečenicama koje on stavlja naporedo sa najdramatičnijim stihovima:

*Here 's to my love! O true apothecary!
Thy drugs are quick. Thus with a kiss I die.*¹³

To su uglavnom defekti, nedostaci, gluposti, prostakluk i rečenice koje nikada nisu iskazale ono što uznosi slavu velikih ljudi. Ajnštajn je čuven po rečenici „sve je relativno“, i po svojoj kosi; rečenica je pogrešna i priprema projekat poguban po Ajnštajna; a kosa nema nikakve veze sa genijalnošću svoga vlasnika.

Veliki čovek teško može izmaći toj melanholičnoj sudbini, utoliko teže ukoliko je slavniji, jer se zablude uvećavaju sa popularnošću i sa vremenom. Stara slava tako je najgora; kao što na onim spomenicima koji su obnavljani u raznim vremenima gotovo da više nije ostalo ništa izvorno. Kada je čovek ostavio napisano delo – kao

¹³ Romeo: Napijam dragoj svojoj! O poštenu! Apotekaru! Lek ti je k'o munja./ S poljupcem tako dušu Bogu dajem. - Viljem Šekspir, *Romeo i Julija*, peti čin, scena treća; u prevodu Borivoja Nedića i Branimira Živojinovića. - *Prim. prev.*

što je slučaj sa Platonom – uvek se između pogrešnih tumačenja može preuspostaviti pravo učenje, iako u svakom slučaju lep problem predstavlja razlikovanje pogrešnog tumačenja od onog pravog, jer, u suštini, tumačenje je već nešto različito od originala; ali kada, kao u slučaju Pitagore, nema dokumenata koja je ostavio autor, svi, i to u meri u kojoj su doprineli stvaranju mita, imaju pravo da zahtevaju priznanje za svoj sopstveni doprinos. U tim slučajevima, namera da se pokaže „istinski“ mislilac je sholastička: njegova jedina istina jeste njegova istorija.

Ovaj čudovišni Pitagora rađa se na ostrvu Samosu, predaje svoje učenje u Italji, ulazi u hrišćansku teologiju i širi se, kroz čarobnjaštvo i kroz arhitekturu, na čitavu zapadnu misao sve do naših dana. Njegova slava je zaslužena i može se reći kako bi moderna misao, da je on preovladao nad Aristotelom, stigla nekoliko vekova ranije; ali uzroci njegove slave predstavljaju ono najmanje vredno u njegovom učenju: teorema pravougaonog trougla bila je poznata i pre njega, a magiju malih brojeva već su bili razradili Kinezi (veoma je teško da vas Kinezi ne preteknu) i ona je nešto najslabije u čitavom njegovom delu.

Obavljajući ogledе sa monokordom, Pitagora je otkrio da zvuk jedne žice istovremeno sa drugim, upola kraćom žicom, daje savršen akord; to je skladni zvuk koji stvaraju nota i njena oktava. Novi ogledi otkrili su da su svi akordi uvek nastajali od žica koje su među sobom čuvalе odnose između dužina izražene u malim i celim brojevima. Odjednom, pokazalo se da neizrecivom i istančanom muzičkom harmonijom upravljaju brojevi.

Možemo zamisliti uzbuđenje koje je to otkriće moralo izazvati u pitagorejskoj loži; to otkriće je zaista važna činjenica u istoriji nauke, jer nasuprot čistom razmišljanju uvodi iskustvo i merenje, najveće pokretače modernog naučnog kretanja; ali, svakako, loža se nije oduševila zbog toga, nego zato što je otkriće jačalo izvesne postulate njihove organizacije.

Oduševljenje nije najpovoljnije duševno stanje za pisanje dobre pesme; sa još više razloga, ono nije dobro ni

za ustrojavanje određenog shvatanja sveta. Tačno je da je pitagorejska ideja merenja veoma nadmoćna nad aristotelovskom idejom klasifikovanja, i vrlo je verovatno da bi moderna nauka stigla ranije da je preovladao taj vid pitagorejstva. Uzrok da to ne bude tako bilo je, možda, oduševljenje njegovih pristalica, koje je izobličilo i preuveličalo suštinu njegovog učenja.

Teško je videti vezu koja bi mogla postojati između monokorda i planetarnog sistema; ali oduševljenje, kao i ljubav, ima za osobinu da smanjuje inteligenciju i da pretvara želje u objektivne stvarnosti: *mora se verovati da bi se videlo...* Pitagorejci su doneli odluku da univerzum odgovara muzičkoj shemi i da planete kruže na podjednakom rastojanju od zajedničkog središta, tako da njihovo kruženje stvara nebesku harmoniju kojom upravljaju mali brojevi. Ta nebeska muzika imala je mali nedostatak: nije se čula.

Otkriće monokorda pokrenulo je numerološku orgiju: celi i mali brojevi bili su magični i sveti, upravljali su Kosmosom kao nekakvim velikim muzičkim instrumentom. Broj 1 je bio mistički broj *par excellence*, jer je on bio izvor svih ostalih, broj koji udvajanjem stvara mnogostrukost sveta; broj 2 je znak tog udvajanja ili te opozicije, kao u Hegelovoj tezi i antitezi; broj 3, zbir izvora i dvojnosti, mora biti, nužno, sveti broj; 4 je kvadrat broja 2; zbir 3 i 4 daje 7, broj ugledan u mnogim religijama i internacionalnim klubovima. Željeni spoj tih cifara daje toliko rezultata da bezmalo ne preostaje nijedan mali broj – a ni veliki – koji ne bi mogao težiti da bude čaroban. Sveti Avgustin pravi, na primer, sledeću kombinaciju: broj 1 (Bog) sabran sa 3 (Trojstvo) daje 4; zbir četiri prve cifre daje 10; 4 pomnoženo sa 10 daje 40, iz kojeg razloga ta količina se mora smatrati svetom količinom dana za post; po mišljenju sveca, nepoznavanje ovakve upotrebe u mnogome otežava razumevanje Svetog pisma.

Pitagorino ime šireno je uz ovakva tumačenja. U *Kritiji* saznajemo da je na Atlantidi bilo deset knezova, deset provincija i deset svetih bikova. Broj 5, polovina od 10, zbir prvog muškog broja i prvog ženskog broja, jeste brojka

Afrodite i njene osobine su vidljive: bilo je 5 planeta, akordi su nastajali iz kvinti, šaka je imala 5 prstiju; usled toga, pentagon, petokraka zvezda i pentagram bili su svetinje.

Pitagorejstvo i jevrejska kabala raširili su se na prvobitno hrišćanstvo i na masonstvo. Građevinarstvo je tako ostalo vezano za probleme strukture Univerzuma i, kao što su hramovi građeni u skladu sa izvesnim pravilno uređenim brojevima, Kosmos se morao povinovati nekoj tajanstvenoj brojki koju je nametnuo ili poštovao Veliki Arhitekta; pronaći tu brojku značilo je isto što i pronaći ključ tajne, i vekovima se beskrajno mnogo ljudi upuštalo u tu potragu. Doktor Evelino Leonardi, na primer, u svom delu *Jedinstvo prirode*, tvrdi da je konačno pronašao ključ, broj 744; prema astronomu Gabrijelu, svakih 744 godine Sunce, Zemlja i Mesec se iznova nađu u istom uzajamnom odnosu; ali 744 je isto što i 67 jedanaestogodišnjih perioda sunčevih pega; uz pomoć 11 i 744, doktor Leonardi pronalazi zanimljive veze između geoloških sastava, razvoja ljudskog fetusa, broja elektrona u atomu i razmnožavanja goveda (Nav. delo, poglavlje IV).

Pitagorejstvo kao veština bacanja kocke i kombinatoričke magije nema nikakve veze sa modernom mišlju. Veličina pitagorejstva leži u nečemu manje popularnom, ali nečemu što omogućava da se ono postavi kao putokaz moderne matematike: to je otkriće da broj pripada univerzumu koji nije fizički univerzum u kojem živimo.

Tri piramide i tri pantera nemaju gotovo ničega zajedničkog: piramide su nepokretne, geometrijske, ne reprodukuju se, nemaju kandže, nisu četvoronošci, niti su mesožderi. A ipak, za te dve grupe postoji identično zajedničko jezgro koje ostaje kada se odbace sva fizička svojstva – to je trojnost te dve grupe.

Deca ne znaju da razmišljaju uz pomoć čistih brojeva – potrebno im je da sabiraju jabuke ili knjige; mnogo kasnije, nesvesno, gube potrebu za fizičkim predmetima i računaju uz pomoć čistih brojeva apstrahovanih iz fizičke stvarnosti posredstvom dugog mentalnog procesa. Vrlo je

verovatno da se kod primitivnih naroda dogodilo nešto slično, a Pitagora je taj kome zapadni svet duguje svoj prvi dodir sa tom značajnom činjenicom: premda učestvuju u tom svetu, brojevi i geometrijski oblici jesu apstraktni entiteti koji pripadaju nekoj čistijoj i suštinskijoj stvarnosti.

Međutim, to što je potreban izvestan mentalni proces da bi se došlo do matematičkog entiteta ne znači da je to izmislio neki drugi um: čovek ne izmišlja svojstvo zajedničko grupi piramida i grupi pantera, on otkriva nešto što je već postojalo. Trojka i trougao postojali su pre nego što su se pojavili ljudi, i opstaće, na vekove, pošto ta bića budu nestala iz Univerzuma.

Keopsovu piramidu, sagrađenu od tvrdog kamena i uz žrtvovanje hiljada robova, nezadrživo uništava pustinjski pesak i vetar; matematička piramida koja sačinjava njenu nevidljivu, bestežinsku, nedodirljivu dušu, odoleva naletima vremena; još više, ona je van vremena, nema početka, nema kraja.

Ovaj svet matematičkih entiteta jeste svet krut, večan, neranjiv, ledeni Muzej okamenjenih oblika koje naš fizički univerzum, u beskonačnom i nedelotvornom postupku pokušava da kopira.

Mnogo vremena posle Pitagorine smrti, Platon je pokušao mitom o Fedru da objasni tajanstveno pristupanje smrtnog i nesavršenog čoveka u taj Muzej večnih oblika: duh i apetit su dva krilata konja što vuku kola koja vozi duša; ona se još nije otelovila, još uvek ima nešto od bogova i sa njima ide ka mestu gde se nalaze čisti oblici. Kada uspe da nazre božanski sjaj oblika, duša izgubi kontrolu nad konjima i padne na zemlju, gde se otelovi i zaboravi na čudesni svet koji je nazrela. Sada je valjda osuđena da gleda gruba otelovljenja čistih oblika koja sačinjavaju svakodnevni univerzum, nestalan i protivrečan. Njena inteligencija je možda ostatak iz vremena bratimljenja sa bogovima; egzaktne nauke sa njihovim merenjem težine, dužine, proračunima, upozoravaju je s teškom mukom da je ovaj nestalni svet možda iluzija i da iza drveta koje stidljivo raste i umire, iza

ljudi koji se bore i civilizacija koje nastaju i nestaju, postoji strogo uređen svet u kojem vladaju Broj i Večni Oblici.

Pod vedrim nebom Kalabrije, uz pomoć Muzike, Aritmetike i Geometrije, Pitagorin moćni um bio je prvi koji je naslutio taj *topos uranos*.

Budućnost neznanja

Bertrand Rasel kaže kako popularna objašnjenja relativiteta prestaju da budu razumljiva upravo u trenutku kada počnu da govore nešto važno. To je izvanredan simptom onoga što se dešava sa aktuelnim znanjem, i najava buduće katastrofe.

Univerzum je raznolik, ali je i jedinstven; ispod beskonačne raznolikosti mora postojati neka sjedinjujuća potka koja mora biti otkrivena kroz napore za sintezom; ali sa svakim danom koji prođe postaje sve teže ostvariti sintezu zbog sve veće apstraktnosti, složenosti i mase različitih činjenica koje treba obuhvatiti; i kada se pojavi neko sposoban za napor univerzalnosti – kao Vajthed¹⁴ – on bude shvaćen samo delimično, i o njemu se sudi pogrešno.

Sa druge strane, Vajthed nije univerzalan u smislu u kojem je to bio Leonardo, nego možda najpotpuniji predstavnik te faune u izumiranju. Ta vrsta ljudi se zanima za totalni univerzum: i za konkretno i za apstraktno, za intuitivno i za pojmovno, za umetnost i za nauku. Ali razvoj tih različitih faza ljudske delatnosti postepeno je prinudio ljude da se specijalizuju. Ko je danas istovremeno kadar da slika kao Velaskes, da sačini naučnu teoriju kao Ajnštajn i simfoniju kao Betoven? Samo proučavanje fizike danas odnese čitav život; kad čovek da nauči da slika kao Velaskes, čak i ako pretpostavimo da ima prirodne uslove kao on? A kako naučiti sve ono što su hemija, biologija, istorija, filozofija i filologija ostvarile sa svoje strane? I naročito, ko će biti kadar da ostvari sintezu tog gotovo beskonačnog sveta?

Ljudima univerzalnog duha ostaje samo pribežište u melanholiji. Već Valeri predstavlja pomalo tu situaciju, u

¹⁴ Alfred Nort Vajthed, 1861-1947, britanski filozof, jedan od osnivača matematičke logike. U saradnji sa Bertrandom Raselom napisao je *Principia mathematica*. Njegova metafizika predstavlja kosmološko gledište o „večnim objektima“ i događajima. Njegova filozofija prirode je organizmička. Smatrao je da filozofija ima sudbonosni socijalno-istorijski značaj. - *Prim. prev.*

kojoj će stvarnost biti zamenjena zbirom nezadovoljenih želja i čežnji za univerzalnošću. U *Passage de Verlaine* on priča kako je bezmalo svakodnevno gledao pesnika kako prolazi: okružen prijateljima, donosio je zaprepašćenje na ulicu svojom brutalnom veličanstvenošću i svojim varvarskim rečima, zastajući povremeno kako bi pustio na volju svojim psovkama; nekoliko trenutaka ranije prošao je čovek drugačije vrste, pogubljen, ozbiljan, mučaljiv, odsutnog pogleda uprtog u jednu tačku, koji se trapavo kretao kroz jedan od mnogih geometrijski mogućih svetova – Anri Poenkare. Valeri kaže: „Bilo je neophodno, kako bih mogao razmišljati, da izaberem između dva veličanstvena poretka stvari koji se po spoljašnjosti isključuju, a koji po čistoti i dubini svojih predmeta nalikuju jedan drugom.“

Šta bi sve tada dao Pol Valeri da bude nešto kao zbir Verlena i Poenkarea! Ali Atina je već bila veoma daleko, a daleko je bila i renesansa. Ostalo je samo da se sanja o Leonardu i da se čežne za nekakvim *uomo universale*...

Budućnost će biti u rukama specijalista, što ne verujem da bi mogao biti razlog za ponos ili radost; ima mnogo osoba koje obuzima nepoverenje kada vide čoveka kakav je Vajthed kako govori o politici ili moralu: oni veruju da duboko nepoznavanje logike, nauke i filozofije predstavlja dobru preporuku da se postane državnik ili sociolog.

Moderna nauka – a naročito tehnika – duguje specijalisti toliko da je običan čovek, uvek spreman da obožava fetiše, stvorio fetišizam specijalnosti, brkajući tužnu posledicu napretka nauke sa njenim glavnim pokretačem.

Nije da želim da poreknem vrednost specijalizacije: nauke su dosegle takav stepen razvoja da je čovek osuđen na specijalizovanje ako želi da dođe do fronta na kojem se vodi bitka protiv nepoznatog; takođe je tačno da je ogroman doprinos specijalista u činjenicama bio i ostao faktor napretka (dovoljno je setiti se otkrića radioaktivnosti, fotoelektronskog efekta i tolikih drugih). Ali neophodno je imati u vidu da se veliko napredovanje u naučnoj misli ne sastoji od izdvojenih činjenica, nego od

teorija, od *pojmovnih sinteza*, a nije jasno kako specijalisti mogu biti kadri da ostvare sintezu koja prevazilazi njihovo polje delatnosti. Madam Kiri je specijalista; ona strpljivo izoluje jedan hemijski element; Ajnštajn je čovek sinteze, koji spaja u veliku teoriju hiljade sitnih činjenica do kojih su došli specijalisti. To je rastojanje koje postoji između običnog istraživača i genija.

Čovek je kadar da ostvari sintezu samo u meri u kojoj je sposoban da se izdigne iznad sopstvene oblasti kako bi utvrdio, iz ptičje perspektive, svoj položaj u odnosu na susedne oblasti. Ali kako vreme prolazi, život svake od njih postaje sve komplikovaniji, bogatiji, jezik, koji je bio dijalektaški varijetet maternjeg jezika, pretvara se u nešto autonomno i za suseda delimično nerazumljivo. Svakoga dana postaje sve teže pronaći veze, pronaći tragove majke. Nedoumica je nerazrešiva i kao da se moramo sudariti sa granicom iza koje će biti nemoguć bilo kakav napredak.

Razvoj fizike je uзорit, jer je to najjednostavnija od prirodnih nauka, pa prema tome, nauka koja je najdalje otišla. Kao i u svim granama naučnog znanja, njeno napredovanje je bilo obeleženo uzastopnim sjedinjavanjima. Njutn pokazuje da su pad tela i kretanje planete pojave kojima upravlja isti zakon; Ested i Faradej pokazuju da elektricitet i magnetizam nisu autonomni, negu su dva izraza jedne iste stvarnosti; Majer i Džul pokazuju da su toplota i rad suštinski povezani; današnji fizičari pokušavaju da spoje pojave gravitacije i elektromagnetizma.

Ali svako sjedinjavanje je bilo teže nego prethodno, i kako se napredovalo, izgledalo je da se približavamo granici racionalno objašnjivog. U jednom trenutku se verovalo da su kvantovi ta granica; dalje se prostirao prostrani i nepoznati kontinent iracionalnog. Kao u nekoj nepoznatoj kući u kojoj nema svetla, fizičari su slepo turali, ne uspevajući da pronađu vrata i stepenište. Nekadašnja fizika, jasna i logična, ispunjavala je svoj temeljni zadatak – objašnjavala je i predviđala. Sada su činjenice čudne i često dolaze a da ih niko ne očekuje; zatim, teoretičari izmišljaju komplikovane hipoteze da bi

ih opravdali. Specijalnost sadašnje fizike kao da je proreknuta u prošlosti. Kako su daleko dobra vremena Leverijea, kada je astronom, sedeći za stolom, sa olovkom, papirom i spravom za računanje otkrivao planetu! Sada eksplodira atom uranijuma, i fizičari, zbunjeni, ali uvek tašti, pokušavaju da sebi obezbede očinstvo nad eksplozijom brojnim telegramima *post factum*...

Upletene u klupko jednačina, ljude od nauke samozadovoljno posmatraju filozofi koji, ne želeći da se potrude da ih shvate, radije ostaju gledaoci i s vremena na vreme izvlače brzoplete zaključke na osnovu rečenica koje ne razumeju. Tako je bilo i sa Hajzenbergovim načelom: mislilo se da ono otkriva slobodnu volju materije; zamišljalo se da nauka podupire iracionalističke postulate; ta pojava se povezala sa usponom podsvesti, uspostavljajući neku nejasnu vezu između Frojda, Hajzenberga i Andrea Bretona; pretpostavljalo se da to nekako objašnjava ratove i postojanje zla među ljudima.

Ta pojava potiče otuda što su, jednostavno, stvari postale vrlo komplikovane; ustanoviti zakon o padu tela je dečja igra u poređenju sa pojmovnim komplikacijama sa kojima se mora suočiti savremena fizika: prostor-vreme, odnos između mase i polja, izjednačavanje gravitacionog i elektromagnetnog polja, racionalizacija kvantnih postulata, mirenje mehaničkog reverzibiliteta sa suštinskom ireverzibilnošću realnih procesa.

Zašto bismo pretpostavljali da te dileme obeležavaju granicu racionalnog, a ne granicu ljudske sposobnosti pritisnute težinom užasne mase znanja i činjenica koje je nužno uklopiti u Mozgalicu? Može se pretpostaviti da je to praktična, a ne teorijska, nesposobnost da se stvarnost racionalizuje. Razvoj fizike postao je tako širok da je nametnuo specijalizaciju u svakom pojedinačnom poglavlju, uz otežavajuću okolnost da se ti specijalisti svakoga dana sve manje međusobno razumeju: onaj koji meri spektar može biti nesposoban da shvati drugoga koji se bavi teorijama jezgra.

Ako se to dešava među fizičarima koji se bave atomima, šta možemo očekivati od međusobnog

razumevanja između fizičara, biologa i sociologa? Problem se postavlja kao izuzetno težak za filozofe. Izvesni optimisti pretpostavljaju da filozofija može zanemariti nauku, što se meni čini neobičnim načinom da se podstiče univerzalnost. U srećna vremena, filozof je bio neka vrsta zbira svih znanja svoga vremena: Aristotel je bio fizičar, matematičar, biolog i sociolog. Vremenom je takvo svojstvo postalo luksuz; još su Dekart i Lajbnic bili univerzalni duhovi, ali od njih počinje egzodus posebnih nauka. Neki misle da, pošto je sve to izašlo, filozofija ostaje tako pročišćena da ne ostaje ništa; to mišljenje izgleda preterano – ostale bi ontologija, gnoseologija, logika. To će reći, ostalo bi samo ono univerzalno. Ali možemo se upitati: može li se utvrditi granica između univerzalnog i partikularnog? Zar je moguće da neki filozof bude sposoban da ustanovi opšte zakone o biću i saznanju bez poznavanja posebnih nauka? Veliki mislioci svih vremena zasnivali su svoja istraživanja na nauci svoga vremena; ali pošto je nauka postala neprohodna, većina filozofa je odlučila da promeni sistem i kao da veruju kako suvereno nepoznavanje matematike, logistike i relativiteta predstavlja prednost. Ne vidi se, međutim, na koji će način filozofi u budućnosti moći da se suoče sa problemima prostora, vremena i kauzalnosti bez pomoći fizike i matematičkih teorija skupova.

Nemojte misliti da je ovo napad na filozofe: to je napad na naivnu ideju da se možemo baviti univerzalnim ne poznajući partikularno. Naličje te naivnosti jeste naivnost ljudi od nauke, koji veruju da se mogu baviti posebnim zapostavljajući opšte – to je naivnost specijalista.

Pobeda pozitivnih nauka u XIX veku i nesposobnost idealističke filozofije da reši probleme fizičkog sveta donela je nepoverenje u filozofsku spekulaciju u oblasti nauke: fizičari, hemičari, biolozi, pa čak i psiholozi su se dičili time što filozofiju ne znaju, pa je čak i mrze. U to vreme, učinilo se da je za istraživanje stvarnosti dovoljno meriti težinu, temperaturu, vreme reagovanja, posmatrati ćelije kroz mikroskop. Nastao je tip fizičara koji je imao poverenja samo u stvari kao što su metar ili vaga, i koji je

prezirao filozofiju; ta težnja se proširila toliko da je zahvatila i ljude udaljene od nauke, ali i ljude koji su se divili njenoj preciznosti (Valeri). Bog filozofa smislio je kaznu za one koji ogovaraju filozofiju, uključujući i Valerija: ta naklapanja takođe su bila filozofija, ali loša filozofija. Tim fizičarima se dogodilo isto što i onim seljacima koji nemaju poverenja u banku i čuvaju svoju ušteđevinu u slamarici, koja je samo manje bezbedna banka: ako se analizira struktura na kojoj su počivala njihova zapažanja, otkriva se da nije tačno da nisu imali filozofski stav – imali su vrlo loš filozofski stav. Nedostatak epistemološkog kriterijuma terao ih je da neobazrivo prihvate artikle sumnjivog kvaliteta u veri da dobar instrument ne može proizvesti odvratan proizvod. Dovoljno je pomisliti s kakvim mirom je takav fizičar verovao da ne izvodi filozofsku spekulaciju kada vreme meri časovnikom; ipak, on se oslanjao na metafizičku pretpostavku – apsolutno vreme – koja je obezvređivala sve rezultate njegovih ogleda. Nije znao da časovnik može biti opasniji nego metafizička rasprava.

Relativitet i kvantovi su započeli jedno novo doba, obeleženo analizom naučnog saznanja: teorijski fizičari morali su da se pretvore u epistemologe, baš kao što su matematičari završili u logici.

Prošli vek povukao je liniju razdvajanja između nauke i filozofije za koju je smatrao da je konačna, a koja se pokazala kao katastrofalna. U *The Philosophy of Physical Science* Edington raspravlja o posledicama takvog stava: formalno, još se može uočiti razmeđa između nauke i epistemologije; ali to više nije delotvorna podela. Epistemologija predstavlja oblast u kojoj se nauka oslanja na filozofiju, što ne znači da fiziku sada treba da prave filozofi koji su ostali pri filozofiji; naprotiv, današnja fizika mora presudno da utiče na poimanje sveta, kao što je to u prošlosti bilo sa Kopernikom i Njutnom. Logično je pomisliti da će te sinteze sačiniti filozofi; ali uglavnom se dešava da filozofi ne znaju fiziku, a nije preterano razumno prepustiti proučavanje filozofskih konsekvenci fizike osobama koje se u to ne razumeju. Ali, ne čini se

moguće ni da te sinteze sačine specijalisti.

Tako se pokazuje da sinteze mora sačiniti neka vrsta matematilogifiziepistemologramatičara. A postoje melanholični razlozi za pretpostavku da takav nadčovek nikada neće postojati. On bi morao, zaista, da reši, osim problema fizike, i probleme vezane za hemiju, za biologiju, za istoriju; morao bi ući u logiku snabdeven modernom opremom logistike i teorije matematičkih skupova; morao bi povezati apsolut sa nepromenljivim tih skupova, prostor-vreme i kauzalnost sa filozofskim pitanjem napretka, morala i apsolutnosti ili relativnosti estetskih vrednosti. Jezik tih čudovišta takođe bi morao biti čudovišan: možda se tu ne bi govorilo o imenicama, pridevima, prelaznim i neprelaznim glagolima, nego o nepromenljivim, promenljivim, funkcijama, imanentnim i transcendentnim glagolima. Taj bi jezik verovatno prestao da bude govorni, da bi se pretvorio u nemu i veličanstvenu povorku apstraktnih simbola na koju bi običan čovek gledao sa zaprepašćenjem, strahom i divljenjem. *Razum* – pokretač nauke i filozofije – *konačno bi izazvao veru*, jer običan čovek, savršeno nesposoban da shvati, zamenio bi razumevanje fetišizmom i verom.

Ne treba, međutim, gajiti mnogo nade u tom pravcu (ako uopšte takav jezik i takvo stanje ikome može predstavljati nadu). Tačno je da bi otkrivanje novih aparata moglo umnogostručiti mentalnu sposobnost čoveka, kao što poluga umnogostručuje njegovu fizičku snagu; ali iskustvo je pokazalo da broj i složenost problema rastu mnogo brže nego čovekova sposobnost razumevanja. I danas žive ljudi kao što je Vajthed; ali događaj i brzo prevazilaze postojanje tih univerzalnih ljudi, pa bi se onda ljudska misao, veselo se ukrcavši u nekoj luci na jonskoj obali, našla izgubljena u mračnom, ogromnom i razbesnelom okeanu.

Na početku beše Haos. Sa rođenjem nauke i filozofije. čovek je polako uređivao spoljašnji svet i pokušavao da utvrdi ideju njegovog Tvorca, ako ga ima. Tako je nastala Vaseljena, Red, Zakon.

Ali težnja za saznanjem izaziva novu vrstu Haosa.

Izađimo iz neznanja i tako ponovo dođimo do neznanja, ali do jednog bogatijeg, složenijeg neznanja sačinjenog od malih i beskrajnih znanja. Svet koji je Aristotelu bio nepoznat bio je gotovo ništavan: sva znanja toga vremena našla su mesta u njegovoj moćnoj glavi; nije bilo vitamina, ni tenzora, ni skupova, ni uslovnih refleksa, ni neeuclidovske geometrije. Ali nauka je nastavila da napreduje, i svaki napredak u nauci ili u filozofiji značio je novo neznanje koje se uključivalo u duh laika. Svakodnevno saznajemo kako je neka nova teorija, neki novi model univerzuma, upravo ušao u prostrani kontinent našega neznanja. I tada osećamo kako nas neznanje i zbunjenost preplavljaju sa svih strana i kako *neznanje napreduje ka ogromnoj i zastrašujućoj budućnosti...*

Zdrav razum

Svet domaćeg iskustva tako je skučen naspram univerzuma, podaci koje pružaju čula tako su varljivi, uslovni refleksi tako lišeni proročanskog dara, da je najbolji metod da se provere nove istine tvrditi suprotno od onoga što savetuje zdrav razum. To je razlog iz kojeg napredak u ljudskoj misli često ostvaruju osobe na ivici ludila. Uz pomoć stroge logike, Parmenid uspeva da dokaže kako je stvarnost nepomična, večna i nedeljiva; ako neko dođe i primeti kako je svet, naprotiv, sastavljen od beskonačno mnogo stvari, a te stvari ne miruju, nego se kreću, i nisu večne jer se troše ili kvare ili umiru, filozof će reći: – U pravu ste. To dokazuje da je svet onakav kakvim ga vidimo čista iluzija.

Sumnjam da, posle takvog zaključka, prosečni Grk ne bi opisao Parmenida kao bolesnika. Takođe izgleda ludo tvrditi, kao Zenon iz Eleje, da se strela ne miče, ili da Ahil nikada neće stići kornjaču; ili, kao Hjum, da ja ne postoji; ili, kao Berkli, da je čitav univerzum jedna fantazmagorija. Međutim, to su *logički* neoborive teorije, i ukazuju na jednu mogućnost. Činjenica da brutalno protivreče zdravom razumu nije dokaz da su netačne. Kako kaže Rasel, „istina o fizičkim predmetima mora biti čudnovata. Mogla bi biti nedostižna, ali ako neki filozof veruje da ju je dostigao, činjenica da je ono što nudi kao istinu nešto čudnovato ne može ponuditi čvrstu osnovu za stavljanje zamerki na njegovo mišljenje“.

Mislim da bi sud koji bi delovao u ime Zdravog Razuma osudio na ludnicu Zenona, Parmenida, Berklija, Hjuma, Ajnštajna.

Dostojno je divljenja, međutim, što zdrav razum i dalje ima toliki didaktički i društveni ugled uprkos svim nevoljama koje je baš on preporučio: ravnoj površini Zemlje, geocentrizmu, naivnom realizmu, Pasterovom ludilu. Da je zdrav razum prevladao, ne bismo imali radiotelefoniju, ni serume, niti prostor-vreme, ni Dostojevskog. Ni Amerika ne bi bila otkrivena, i ovaj

komentar, usled toga, ne bi bio objavljen (a to je činjenica koju, svakako, nemam nameru da stavim rame uz rame sa neotkrivanjem Amerike).

Zdrav razum je bio veliki neprijatelj nauke i filozofije, i on to stalno jeste. Navesti neverovatnost kao argument protiv izvesnih ideja jeste dokaz ganutljive naivnosti. Sa tim svetom se događa isto što se događalo i seljacima Marka Tvena koji su prisustvovali cirkuskoj predstavi: kada su videli žirafe, ustali su i zatražili da im se vrati novac, jer su pomislili da su žrtve prevare.

Prosečan čovek se diči izvesnom merom lukavstva, koje se sastoji u neverici pred fantastičnim. Međutim, kada govorimo uopšteno, možemo reći da živimo u svetu koji je u potpunosti fantastičan.

Ova očigledna činjenica zaklanja se iza sopstvene očiglednosti, kao što kaže Montenj, „*ce qu'on dict des voy-sins des cataractes du Nil*”¹⁵, da ne čuju buku.

Zdrav razum predstavlja odbacivanje nepoznatih prikaza, ali predstavlja i verovanje u prikaze koje su bliske: odbacuje psoglave i kiklope, kao da je manje čudovišno postojanje osoba koje nemaju pseću glavu ili imaju dva umesto jednoga oka. Delimično je tačno da je zdrav razum neprijatelj čuda, ali neuobičajenog čuda, ako se tako može reći.

To je osećaj za zajednicu pogodan za udobnu egzistenciju u okviru skromnih granica prostora i vremena: u Laponiji on preporučuje da se putniku žena ponudi, a ovde da se putnik ubije ako je uzme. Galijaš bi se jako začudio nameri da se bol u zubu izleči aspirinom, kada se zna da se to leči stavljanjem žabe na obraz; isti mehanizam naveo bi lekara da se zapanji ako bi neko hteo da žabom izleči bol u zubu. Razlika počiva (po lekaru) u tome što je galijaševa zamisao praznoverica, a njegova nije. Ne vidim tu suštinske razlike. Na kraju krajeva, dobar deo savremenog umeća lečenja sastoji se od praznoverica koje su dobile grčke nazive. I strogo uzev, malo je ljudi tako

¹⁵ Ono što se kaže za ljude koji žive u blizini vodopada Nila - franc. - *Prim. prev.*

praznovernih kao što su lekari: kada se raširi neka nova praznoverica, kao što je vađenje krajnika, oni pomisle da se *svaka bolest* može izlečiti tim neobičnim postupkom, a ne samo zubobolja. Uopšte, može se reći da samo praznoverni ljudi mogu odlučno odbaciti neku praznovericu, jer oni su jedini koji čvrsto veruju u nešto: istinski ljudi od nauke previše su oprezni da bi ista definitivno odbacili.

Da je zdrav razum čarolija i najrazuzdanija mašta iako je dokazati: taj đavolji advokat navodi seljaka da se zakune da je Zemlja ravna i da je Sunce disk od dvadeset santimetara u prečniku. U svom čarobnjačkom besu može i ukinuti velike delove stvarnosti, a nekmoli izobličiti ih.

Verovatno će mnogi sadašnji problemi filozofije i nauke biti rešeni kada se čovek jednom odluči da pređe preko zdravog razuma. Čim izađemo iz našeg malog svakodnevnog univerzuma, prestaju da važe naše predstave i predrasude. To je razlog zbog kojeg nas besmisao saleće sa svih strana. I još više: poželjno je da tako bude, jer to je garancija da se ide dobrim putem. Ako neki astronom izloži teoriju o Univerzumu koja je prihvatljiva za običnog čoveka, izvesno je da greši. Ako neki drugi ustvrdi da u izvesnim udaljenim predelima vreme stoji, toga gospodina treba slušati s poštovanjem, jer je možda u pravu.

Naučne i filozofske teorije još su suviše privržene pojmovnom sistemu za po kući. *Njihov je nedostatak, možda, u tome što su još pomalo sumanute.*

Ljudi i zupčanici

Martin Buber kaže kako se problem čoveka uvek iznova postavlja kad god izgleda da je raskinut prvobitni pakt između sveta i ljudskog bića, u vremena u kojima se ljudsko biće nekako nađe u svetu poput kakvog usamljenog i bespomoćnog stranca. To su vremena u kojima se izbrisala jedna slika Univerzuma, i sa njome nestalo i ono osećanje sigurnosti koja postoji pred nečim poznatim: čovek oseća da je nezaštićen, lišen doma. Tada se iznova pita o sebi samome.

Takvo je naše vreme. Svet škripa i pretilosti da će se srušiti, ovaj svet koji, da ironija bude veća, jeste proizvod naše volje, našeg prometejskog pokušaja dominacije. To je potpuni slom. Dva svetska rata, totalitarne diktature i koncentracioni logori napokon su nam otvorili oči, kako bi nam u svojoj sirovosti pokazali kakvo smo čudovište rodili i ponosno odgajali.

Došao je trenutak da se kaže zbogom XIX veku, tom čudesnom XIX veku, sa Stivensonom i parnom mašinom, strujom, prodornom kapitalističkom ekonomijom, kosmičkim optimizmom. Taj vek kod kojeg je trebalo da budu otklonjene sve boljke čovečanstva uz pomoć Nauke i Napretka Ideja; vek u kojem su deci davana imena kao Svetlost i Sloboda, u kojem su osnivane opštinske biblioteke nazivane *Mišići i mozak*.

Ne smejem se ničemu tako duboko vezanom za moje detinjstvo i mladost – pre se osmehujem sa onom ironičnom nežnošću sa kojom gledamo stare fotografije naših dedova i baka. Još se sećam dana svoga detinjstva u jednom selu u pampi, sa socijalistima sa lepršavim kravatama i velikim crnim šeširima. I onih biblioteka u kojima su se gomilale knjige sa belim koricama i portretom pisca u ovalnom okviru: Rekli, Spenser, Zola ili Darwin, jer je čak i teorija evolucije izgledala subverzivno i nekakva čudna veza spajala je priču o ribama i delfinima sa Pobedom Novih Ideala. Nije izostala ni *Ostvaldova Energetika*, ta biblija termodinamike gde je Bog bio

zamenjen jednim laičkim, ali isto tako zagonetnim entitetom zvanim Energija, koji je, kao i njegov prethodnik, sve objašnjavao i sve mogao, a uz to je imao i prednost što je bio u vezi sa Lokomotivom.

Dvadeseti vek je čekao u zasedi kao što noćni napadač čeka neki par pomalo snobovskih ljubavnika. Čekao je sa svojim mehanizovanim klanicama, masovnim ubistvima Jevreja, slomom parlamentarnog sistema, krajem ekonomskog liberalizma, očajanjem i strahom. Što se tiče Nauke, koja je trebalo da reši sve probleme neba i zemlje, ona je poslužila da se država lakše centralizuje, i dok je s jedne strane epistemološka kriza ublažavala njegovu aroganciju, sa druge se pokazao da je ona u službi razaranja i smrti. I tako smo brutalno naučili jednu istinu koju smo morali predvideti, imajući u vidu amoralnu suštinu naučnog saznanja – da nauka sama po sebi nije garancija ni za šta, jer su njenim realizacijama tuđa etička zanimanja.

Nasuprot kapitalističkom haosu, nastao je socijalistički pokret, ali ubrzo je dobio svojstva veka protiv kojeg je želeo da se bori: Nauka i Mašina pretvorili su se u njihove bogove-zaštitnike, a „utopijski“ socijalizam Ovena, Furijsa i Sen-Simona smenio je Marksov „naučni“ socijalizam. I na taj način, koncentracija državne moći preko nauke i ekonomije dovela je do superdržava zasnovanih na mašini i na totalizaciji.

Ova kriza nije samo kriza kapitalističkog sistema – to je kraj čitave koncepcije života i čoveka koja je nastala na Zapadu sa renesansom. Zato je nemoguće shvatiti taj raspad ako se ne ispita suština renesansne civilizacije.

Kao što je upozorio Berđajev, renesansa je nastala kroz tri paradoksa:

1. To je bio individualistički pokret koji se završio masifikacijom.

2. To je bio naturalistički pokret koji se završio mašinom.

3. To je bio humanistički pokret koji se završio dehumanizacijom.

A to su samo različiti vidovi jednog jedinog džinovskog

paradoksa – *dehumanizacije čovečanstva*.

Taj paradoks, čije krajnje i najtragičnije posledice ispaštamo danas, bio je rezultat dve dinamičke i amoralne sile – novca i razuma. Uz njih, čovek osvaja svetovnu moć. Međutim – i tu se nalazi koren paradoksa – to osvajanje obavlja se putem apstrakcije: od zlatne poluge do kliringa, od poluge do logaritma, istorija rastuće vladavine čoveka nad univerzumom bila je takođe i istorija uzastopnih apstrakcija. Moderni kapitalizam i pozitivna nauka jesu dva lica jedne iste stvarnosti lišene konkretnih svojstava, jedne apstraktne fantazmagorije kojoj pripada i čovek, ali ne više konkretan, individualan čovek, nego čovek-masa, to čudno biće koje još uvek ima ljudski izgled, ima oči i plače, ima glas i osećanja, ali je to u stvari zupčanik jedne divovske bezimene mašinerije. To je protivrečna sudbina onoga renesansnog poluboga koji je odbranio svoju individualnost proglašavajući svoju volju za vlašću i preobražavanjem stvari. Nije znao da će se i on pretvoriti u stvar.

Ljudi kao Paskal, Viljem Blejk, Dostojevski, Bodler, Lotreamon, Kjerkegor i Niče naslutili su da se nešto tragično sprema sred tog optimizma. Ali Velika Mašinerija je išla dalje. Očajan, čovek je na kraju osetio da se nalazi u jednom nerazumljivom univerzumu čije ciljeve nije poznavao, a čiji su ga Gospodari, nevidljivi i surovi, ispunjavali užasom. Bolje nego iko, Franc Kafka je iskazao osećaj bespomoćnosti čoveka našeg vremena. I premda je čovekova samoća večna, ne ona sociološka nego metafizička, jedino neko društvo kao što je ovo moglo je da je razotkrije u svoj njenoj veličini. Kao što izvesna čudovišta mogu da se nazru samo u noćnoj tmini, samoća ljudskog stvora morala je otkriti sav svoj zastrašujući lik u sumraku mašinske civilizacije.

Buđenje laičkog čoveka

Kada sam prvi put učio o srednjovekovnoj istoriji, u srednjoj školi, bio sam iznenađen čudnim svojstvima turske vojske, koja su se mogla sažeti manje-više ovako: godine 1453. zauzela je Konstantinopolj i stavila tačku, na taj način, na srednji vek; odmah zatim, veliki broj neke gospode je počeo da pobija Aristotela tegovima koji su padali sa neke kule i nagnutim površima, ili gledajući kroz cev nekakvog teleskopa.

To učenje o svojstvima turske vojske prilično je popularno i, premda ne tako jasno, stoji u mnogim školskim udžbenicima. I toliko je rasprostranjeno u obrazovanju da, kada se okrene list posle 1453., prelazi se na drugu knjigu i sledeću školsku godinu.

Kada sam se već kao odrastao zainteresovao za istoriju nauke, našao sam da su u to mračno vreme koje je prethodilo padu Konstantinopolja Evropljani izmislili ili ponovo otkrili barut, štampu, vatreno oružje, busolu, slikanje uljem, katedrale, vetrenjače, vodenice, sočivo, kormilo, ustavu, kovanje uz pomoć meha, medicinu i hirurgiju, mehanički sat, osnove eksperimentalne nauke, vitraže, email, matematičke karte, dugu plovidbu, industriju tekstila i stakla. Ko li je sve to sačinio?

Uglavnom je opasno seći istoriju na komade. Ali, ako moramo da tražimo zaokret koji je bio uzrok naše civilizacije, treba ga potražiti u doba Krstaških ratova. Tamo, u gradovima, zaista počinju Moderna vremena, sa novim shvatanjem čoveka i njegove sudbine. Između rušenja Rimskog carstva i buđenja XII veka zapadni svet uranja u ono što bi u pravom smislu reći trebalo nazvati „srednjim vekom“. Čovek zaranja u duhovne vrednosti i živi samo za Boga: novac i razum se sele u bolje krajeve, sklanjajući se u Vizantiju, u muslimansko carstvo, među Jevreje. Pod pritiskom hrišćanskog morala i vojne izolovanosti, čovek Zapada se tokom šest vekova odupirao tim dvema silama koje kao da su najbolji predstavnici radosti stvari i misli, iskušenje svetovnog duha.

Teško je tačno reći zbog čega se Zapad budi. Ono što se dešava ishod je nebrojenih činilaca, od izvesne etike do lepote određene žene, od jedne ekonomske strukture do moći ubeđivanja nekog fanatika na konju. Veoma je teško, često sasvim vizantijski, utvrđivati prvobitne uzroke nekog istorijskog događaja; čini se da je bolje uzeti činjenicu u celini, kao zatvorenu strukturu. Negde u vreme Krstaških ratova počinje buđenje Zapada, zahvaljujući sticaju okolnosti: slabljenje muslimanske moći, relativan mir u gradovima posle tolikih vekova borbi i razaranja, gubitak nade u dolazak carstva Božijeg na zemlju, ponovno otvaranje sredozemnog saobraćaja. Koji je od svih tih presudan činilac? Nije lako izdvojiti ga. Ali je, naprotiv, lako primetiti da ispod svih njih deluju dve osnovne sile: razum i novac.

Pobuna razuma počinje u okrilju teologije oko XI veka, sa Berengarom iz Tura¹⁶. Sveti Petar Damijani¹⁷ se bori protiv tog pokušaja, izražavajući svoje nepoverenje u nauku i filozofiju, stavljajući u sumnju vrednost zakona mišljenja, a naročito apsolutnu vrednost načela protivrečnosti, koje, premda vlada u svetu beskonačnog – tvrdi – ne važi za božansko biće.

Polemika se zaoštrava sa Abelarom¹⁸, koji smatra da ne treba verovati bez dokaza: samo razum mora odlučivati za ili protiv. Ućutkao ga je Sveti Bernar¹⁹, ali on ostaje, sred

¹⁶ Berengar iz Tura, oko 1010-1088, učitelj u Turu. Svojim preterano simboličkim i dijalektičkim shvatanjem tajne pričešća, koje se nadovezuje na Avgustina, izazvao je spor koji je dao povoda za objavljivanje mnogih spisa protiv njega. Nekoliko puta je bio osuđivan i izrečena mu je zabrana govora. Sačuvana su njegova pisma i teološki traktati. - *Prim. prev.*

¹⁷ Sveti Petar Damijani, oko 1007-1072, iz Ravene, učitelj i prior manastira Fonte Avelana, 1058. biskup-kardinal u Ostiji. Neumoran u borbi za čistotu morala, u borbi za investituru stao je na stranu gregorijanskih reformi. Pisao je polemička dela, teološke traktate, životopise svetaca, propovedi i religiozne pesme. - *Prim. prev.*

¹⁸ Abelar, 1079-1142, iz Palea kod Nanta. Bio je učitelj logike i teologije u Parizu. Pošto je oteo svoju učenicu Eloizu u krišom se venčao sa njom, bio je napadan, pa se povukao u manastir Sen Deni. Smeo mislilac, odličan učitelj i spretan pisac, spada u najistaknutije pojave sholastike, za čiji je metod stvorio čvrstu osnovu. - *Prim. prev.*

¹⁹ Sveti Bernar – Bernar od Klervoa, oko 1090-1153, poreklom iz burgundskog plemstva. Duhovno je vladao drugom četvrtinom XII veka. Ispunjen dubokom mističnom pobožnošću i nenaklonjen filozofskim

XII veka, perjanica novih vremena, u kojima inteligencija, već poletna, neće priznavati drugu vlast osim razuma. „O, Isuse!“, uzviknuće jedan teolog u racionalističkom pijanstvu. „Koliko sam podupirao i uzdizao Tvoje učenje! Uistinu, kada bih bio Tvoj neprijatelj, mogao bih ga obezvređiti i pobiti još moćnijim argumentima.“

Ali da bi se ta suverenost razuma ustanovila, bilo je neophodno učvršćivanje njegovog moćnog saveznika, novca. Onda će se čitava divovska struktura Crkve i Feudalizma srušiti.

Novac je u tišini povećavao svoju vlast u italijanskim gradovima još od Krstaških ratova. Prvi krstaški rat, Krstaški rat po antonomaziji, bio je delo hrišćanske vere i pustolovnog duha jednog viteškog sveta, ponešto velikog i romantičnog, tuđeg ideji zarade. Ali istorija je krivudava i sudbina te gospodske vojske bila je da služi gotovo isključivo obnovi trgovine u Evropi: nisu sačuvani ni Sveti grob ni Konstantinopolj, ali su iznova uspostavljeni trgovački putevi ka Istoku. Krstaški ratovi su promovisali raskoš i bogatstvo, a sa njima i dokolicu koja pogoduje profanoj meditaciji, humanizmu, divljenju gradovima iz starine.

Tako je počela vlast italijanskih gradova i građanske klase. Tokom XII i XIII veka, ta klasa odnosi pobjedu na svim stranama. Njene borbe i njen uspon izazvali su tako dalekosežne preobražaje da i danas osećamo njihove krajnje posledice. Jer naša je kriza *reductio ad absurdum* onog prodora trgovačke klase.

studijama koje su tada procvetale, borio se naročito protiv dijalektike koju je zastupao Abelar. Zanosnim propovedima raspirio je u Francuskoj, Flandriji i Rajni oduševljenje za Drugi krstaški rat. – *Prim. prev.*

Od naturalizma do mašine

Probudivši se iz dugog srednjovekovnog dremeža, čovek ponovo otkriva prirodni svet i prirodnog čoveka, pejzaž i sopstveno telo. Njegova će stvarnost sada biti svetovna i profana, ili će sve više težiti da to bude, jer vizija sveta ne menja se trenutno. Ali ono što je važno jeste da se vide linije sile koje skriveno počinju da usmeravaju tok jednoga društva, nemir njegovih ljudi, pravac njihovih pogleda; samo se tako može saznati ono što će se očigledno odvijati nekoliko vekova kasnije. Rafaelova profanost ne objašnjava se bez te skrivene napetosti između linija sile koje počinju da deluju već u XII veku. Između jednog Đota i jednog Rafaela – početka i kraja jednog procesa – stoji čitavo rastojanje koje razdvaja duboko vernog sitnog građanina, još uvek utonulog do pasa u srednji vek, i svetovnog umetnika oslobođenog bilo kakve religioznosti.

Povratak prirodi je suštinska crta početaka renesanse i ispoljava se koliko u narodnom jeziku, toliko i u plastičnim umetnostima, u satiričnoj književnosti koliko i u eksperimentalnoj nauci. Slikari i vajari otkrivaju pejzaž i akt. A na ponovno otkrivanje akta utiče ne samo opšta težnja ka prirodnosti, nego i vrhunac anatomskih proučavanja i egalitarističkog duha sitnog građanstva: jer akt je, kao i smrt, demokratičan.

Najpre je čovek prema prirodi imao odnos čedne ljubavi, kao kod Svetog Franje. Ali Maks Šeler kaže: voleti i vladati su dva stava koji se nadopunjuju i za tom nekoristoljubivom i panteističkom ljubavi usledila je želja za ovladavanjem, koja će biti svojstvo modernog čoveka. Iz te želje se rađa pozitivna nauka, koja više nije puko kontemplativno saznanje, nego oruđe za ovladavanje univerzumom. Arogantan stav, koji se okončava hegemonijom teologije, oslobađa filozofiju i suprotstavlja nauku svetog knjizi.

Sekularizovani čovek – *animal instrumentificum* – na kraju upravlja mašinu protiv prirode, kako bi je osvojio. Ali

dijalektički će ova poslednja konačno zavladatai svojim tvorcem.

Preko apstrakcije do moći

Novac i razum omogućili su čoveku svetovnu moć, ne uprkos apstrakciji, nego zahvaljujući njoj.

Ideja da je moć vezana za fizičku silu i za tvar jeste verovanje osoba koje nemaju maštu. Za njih je buzdovan delotvorniji od logaritma, zlatna poluga vrednija od bankarskih zapisa. Ali istina je da se carstvo čoveka uvećalo od trenutka kada je počeo da zamenjuje buzdovane logaritmima i zlatne poluge bankarskim obveznicama.

Naučni zakon ima veću važnost ako obuhvata više činjenica, ako je opštiji. Ali uopštavajući se postaje apstraktniji, jer se ono konkretno gubi zajedno sa pojedinačnim. Ajnštajnova teorija je moćnija nego Njutnova jer vlada na većem prostranstvu, ali je baš zbog toga apstraktnija. O Njutnovom pronalasku se još mogu pričati anegdote sa jabukom, makar bile i apokrifne; o Ajnštajnovom narod ništa ne može da kaže, jer njegovi tenzori i geodezijske linije su već suviše daleko od konkretnih narodskih intuicija: on jedva da može da se pozabavi violinom autora te teorije, ili njegovom kosom.

Isto je i sa ekonomijom: što se kapitalizam više razvija, njegovi su instrumenti to snažniji, ali i apstraktniji: snaga nekog berzanskog stručnjaka koji špekuliše pšenicom koju nikada nije video beskrajno je veća od snage seljaka koji ju je požnjeo.

Ne sme nas iznenaditi što je kapitalizam vezan za apstrakciju, jer on ne nastaje iz zanatstva, nego iz trgovine; ne stvara ga zanatlija, koji je podložan rutini, realističan i statičan, nego trgovac pustolov, koji je maštovit i dinamičan. Zanatstvo proizvodi konkretne stvari, ali trgovina razmenjuje te stvari, a razmena u sebi uvek nosi zametak apstrakcije, jer je ona neka vrsta metaforičkog delovanja koje teži poistovećivanju različitih entiteta tako što ih lišava njihovih konkretnih svojstava. Čovek koji zamenjuje ovcu za džak brašna izvršava kranje apstraktnu operaciju; nije važno što su telesne potrebe koje ga navode

da obavi tu razmenu konkretne – kao glad, žeđ ili potreba za roditeljstvom; presudno je to što je ta razmena moguća samo uz pomoć apstrahovanja, neke vrste matematičkog jednačenja između ovce i džaka brašna; ta dva predmeta su razmenljiva ne uprkos svojim razlikama, nego upravo zbog njih.

Logaritmi, konačno, uspevaju da se nametnu umesto buzdovana, apstraktno na kraju ovladava konkretnim. Nisu mašine te koje su dale podsticaj kapitalističkoj moći, nego je finansijski kapitalizam podredio zanatstvo svojoj vlasti.

Grob čoveka-stvari

Omasovljenje ukida individualne želje, jer Naddržavi su potrebni ljudi-stvari koji se mogu zamenjivati, kao rezervni delovi u mašini. I u najboljem slučaju ona će dozvoliti kolektivizovanje želje, omasovljenje instinkata: gradiće divovske stadione i jednom nedeljno će dopuštati da se instinkti mase izliju u jednom jedinom mlazu, sa usaglašenom pravilnošću. Kroz novinarstvo, radio, film i kolektivne sportove narod otupeo od rutine moći će da pusti na volju nekoj vrsti panonirizma, kolektivne realizacije Velikog Sna. I kada pobegn u fabrika u kojima su robovi mašine, ući će u kraljevstvo iluzija koje stvaraju druge mašine: roto mašine, radio i projektori.

To je kraj renesansnog čoveka. Mašina i nauka koje je on sručio u spoljašnji svet kako bi ga savladao i osvojio, sada se okreću protiv njega, savlađujući ga i osvajajući ga kao neku stvar. Nauka i mašina su se polako udaljavale u pravcu matematičkog Olimpa, ostavljajući čoveka koji im je dao život samog i bespomoćnog. Trouglovi i čelik, logaritmi i elektricitet, sinusi i atomska energija, zajedno sa najtajanstvenijim i najđavolskijim oblicima novca, stvorili su na kraju Veliki Zupčanik, a ljudska bića su konačno postala njeni beznačajni i nemoćni delovi.

Sve dok ne bukne rat, koji čovek-stvar iščekuje sa nestrpljenjem, jer zamišlja da će tako doći veliko oslobođenje od rutine. Ali, samo će još jednom postati igračka jezivog paradoksa, jer moderni rat je takođe samo mehanizovani poduhvat. Iz fabrike u kojoj izvršava tipski pokret, ili sa svog mesta anonimnog birokrate na kojem brine o papirima, ili iz dubine neke laboratorije u kojoj kao skromni kafkijanski službenik provodi život mereći spektografske pločice i gomilajući hiljade ravnodušnih brojeva, čovek-stvar, obeležen brojem, bačen je u odred, četu, puk, diviziju i vojsku koji su takođe obeleženi brojevima. Vojsku u kojoj Generalštab, nevidljiv kao Sud u Kafkinom procesu, pomera figure u čudovišnoj igri šaha, uz pomoć matematičkih mapa, telemetara i

aerofotogrametrijskih reljefa.

Dok ga navode telefoni i radio, čovek-stvar napreduje u pravcu pozicija obeleženih slovima i brojevima. A kada pogine od anonimnog metka sahranjuju ga na geometrijskom groblju. Samo jedan od svih njih biće odnet u simboličnu grobnicu koja dobija značajno ime Grobnice Neznanog junaka.

A to je isto što i reći – Grobnica Čoveka-Stvari.

Dijalektika krize

Kada istorija ne bi predstavljala proces suprotstavljenih sila u neprestanom međudejstvu, mogao bi se ustanoviti sledeći niz antinomija:

italijanska renesansa – germanska renesansa

klasično – romantično

logika – život

racionalizam – iracionalizam

ograničenost – bezgraničnost

konačno – beskonačno

statično – dinamično

svetlost – tama

dan – noć

esencija – egzistencija

Ali, u stvarnosti te antinomije ne opstaju kao takve, nego se rađaju i oploduju u jednoj uzajamnoj i neprestanoj igri. Niti je renesansna Italija bila lišena gotičkih atributa, niti je germanskim zemljama bio stran ugled antičkog sveta. Moderno doba je, dakle, nastalo pre kao dijalektička sinteza tih pojmova, kako to pokazuje jednostavno ispitivanje buržoazije, suštine modernog doba: prerano nastala u Italiji, kasnije postaje presudni elemenat germanskog i anglosaksonskog sveta; zadojena racionalizmom, ona mora da se, preko svojih ograničenja i svog dinamizma, izlije u suprotan pojam. Kao što se vidi, taj elemenat modernosti naizmenično prolazi obema kolonama antinomija. Tako se, kao što je već rečeno, naturalizam završio mašinom, koja mu je antagonična; vitalizam se završio u apstrakciji, a individualistički duh u omasovljenju našega doba.

Od samog početka procesa rasle su dve suprotstavljene sile, sve dok u dva poslednja veka nisu nastali duhovi koji sa punom svešću traže novi naturalizam, novi vitalizam i novi individualizam.

Tačno je da je Italija imala antičke temelje, i da je zato italijanska renesansa pre svega sa leve strane naših antinomija. Ali italijanski kapitalizam nikada ne bi nastao jednostavnim uskrснуćem grčkorimske antike. Grci su

propovedali statičnu i konačnu koncepciju stvarnosti, i dobar deo italijanske renesanse bio je pod njihovim uticajem. Ali, kao što smo videli, problem se zamrsio kada se pojavilo hrišćanstvo i gotički sastojak. Hrišćanska religija je sinkretički spoj grčke filozofije i dinamičkih elemenata judaizma i maniheizma; tako, od samih početaka, sadržace u sebi dve suprotstavljene sile: u zavisnosti od razdoblja, naroda i ljudi koji su ga prihvatili, hrišćanstvo je premeštalo naglasak od kontemplacije do delovanja, od suštine do egzistencije; ponekad se taj sukob može videti u jednom istom čoveku, kao što je slučaj sa Paskalom, koji počinje kao matematičar a završava kao mističar; i u toj duhovnoj širini nalazi se najveća sila te religije, jer kad god nam se učini da će se srušiti, neki novi životni podsticaj obnavlja njenu strukturu.

Dinamički i egzistencijalni duh hrišćanstva najsnažnije je zahvatio gotske narode, stvarajući na taj način germansku protivtežu modernom svetu, bez koje bi bilo nemoguće shvatiti probleme naše krize. Bez kulturne tradicije Italije, ti narodi bi pohrlili u civilizaciju sa najvarvarskim i najmodernijim osobinama, po čisto trgovačkom nagonu, utonuli u dinamičko i polujevrejsko hrišćanstvo koje je omogućilo njihov snažan razvoj.

I taj dinamički i iracionalistički elemenat podstičaće takođe germanske duhove da se pobune protiv modernog društva koje ih je stvorilo – kod romantičara i egzistencijalista.

Ortega i Gaset i dehumanizacija umetnosti

Dokaz za dehumanizaciju umetnosti leži, za Ortegu i Gasetu, u razlazu između umetnika i publike.

Nije mi poznato iz kog razloga španskom filozofu nije palo na um da bi stvari mogle stajati baš obrnuto: da je možda publika ta koja je dehumanizovana.

Možda je odbacio ovu mogućnost jer izgleda logično pretpostaviti da je publika „čovečanstvo“... Ali to je veliki sofizam našega doba, jer jedna je stvar čovečanstvo a druga masa, što će reći, onaj zbir bića koja su prestala da budu ljudska stvorenja kako bi se pretvorila ili bila pretvorena u numerisane, serijski proizvedene predmete, štancovane kroz standardizovano obrazovanje, zaronjene u kancelarije i fabrike, koji se svakodnevno zdušno trzaju na vesti isporučivane iz neke Nepoznate Centrale. Dotle je umetnik Jedinstveni Stvor *par excellence*, ludak koji je, zahvaljujući svojoj sumanutosti, svojoj nesposobnosti za prilagođavanje, svom buntovništvu, sačuvao najvrednija svojstva ljudskog bića. Pa šta ako ponekad pretera, i odseče sebi uvo? I takav će biti bliži onome što čovek jeste, u ludnici, negoli kakav čata u budžacima nekog ministarstva. Tačno je da umetnik, očajan zbog divovskog raščovečavanja celoga čovečanstva, beži u Afriku, na Pacifička ostrva, u prašume Misiones, u rajeve alkohola ili morfijuma, ili u sopstvenu smrt. Kazuje li to, možda, da je umetnik taj koji je raščovečen?

Druga strana sofizma Ortege i Gasetu jeste stavljanje čitave savremene umetnosti u isti džak, a ona je sastavljena od elemenata koji ne samo što su različiti, nego su i antagonični.

Renesansa je dovela do apstrakcije, to smo već videli. Moguće je omeđiti taj proces u plastičnim umetnostima odnosom prema proporciji i perspektivi negde u vreme Pjera dela Frančeske, kockama i cilindrima koje je propovedao Sezan, i konačno, kubizmom.

Ta umetnost zaista naginje dehumanizovanoj umetnosti.

A kažem naginje, jer: pod 1, čovek nije obična životinja,

nego je čovek i duh, a geometrija je deo tog duha, te utoliko nikako ne može biti nešto potpuno neljudsko; i pod 2, zato što nisu svi predstavnici ovakvih težnji smerali da njihova umetnost bude *umetnost*.

Ispod mnogih renesansnih slika bilo je trouglova, petouglova i proporcija. Ali te figure bile su tek geometrijski skelet jednog tela od krvi i mesa kroz koje kuca život. Ali, kako je matematička civilizacija napredovala, ti trouglovi i petouglovi su prevladavali nad telom, sve dok nije došao trenutak kada se pomislilo da je moguće proglasiti umetnost za geometriju.

Ali ma kakav pokušaj da se umetnost svede na apstrakciju mora se smatrati za stav koji vodi račšćovećenju, ne zato što apstrakcija ne bi bila i ljudska, nego zato što je ljudsko nešto više od toga: ono je i apstraktno i konkretno, racionalno i iracionalno, mašina i priroda, nauka i umetnost.

Što se tiče psihologije apstraktne umetnosti, ona je protivrečna: mislim da je umetnik prevashodno podstaknut fetišizmom nauke, ali i nesvesnom željom za redom i sigurnošću usred zbrkanog i klimavog sveta – kao što jedni beže na Pacifička ostrva, drugi se sklanjaju u matematičke lavirinte; i konačno, to je i proizvod legitimnog prezira prema buržoaskom sentimentalizmu, neka vrsta asketizma lepote.

Ali kakvo bilo da bilo njeno psihološko poreklo, sa stanovišta njene suštine, apstraktna umetnost je danas izraz naučničkog mentaliteta našega vremena. I, kao takva, daleko je od toga da predstavlja revolucionarnu umetnost – ona odlikuje jednu kulturu na zalasku.

I šta onda?

Za Berđajeva, istorija nema nikakvog smisla sama po sebi: ona je samo niz propasti i neuspelih pokušaja. Ali, čitava ta gomila neuspeha namenjena je da dokaže upravo da čovek ne sme tražiti smisao svog života u istoriji, u vremenu, nego izvan istorije, u večnosti. Kraj istorije nije imanentan – transcendentan je.

Tako je za Berđajeva ona gomila nevolja na koje se žali Ivan Karamazov, paradoksalno, razlog za optimizam, jer predstavlja dokaz nemogućnosti bilo kakvog ovozemaljskog rešenja.

Dakle: veoma je teško izbeći čisto očajanje ako tom egzistencijalizmu oduzmemo veru u Boga, jer ostajemo napušteni u jednom svetu bez smisla, koji se završava neopozivom smrću. Takva je pomalo i koncepcija Verhovenskog, u *Zlim dusima*, pa prema tome i deo ili trenutak zbunjenosti samog Dostojevskog. Ali Dostojevski se spasava od potpunog očajanja, kao što se spasava i Kjerkegor, jer na kraju poveruje u Boga. Takođe se spasavaju i oni koji kao Niče ili Rembo – ili mnogi žestoki ateisti – imaju Boga za neprijatelja, jer, da bi postojao kao neprijatelj, najpre mora da postoji. Ali za jednog egzistencijalistu ateistu, kakav je Sartr, izgleda da ne postoji drugi izlaz osim čistog očajanja.

Već su romantičari govorili kako niko ne može drugoga osloboditi sopstvene smrti. Ali za njih, smrt je bila usavršenje života, njegovo opravdanje. Za Sartra je, naprotiv, to čist apsurd: nemogućnost bilo kakve mogućnosti, čista nemogućnost, „otkrivanje besmislenosti svakog iščekivanja, čak i iščekivanja nje same“. A prošlost, koja je težila da se opravda u budućnosti, onoj budućnosti koja bi trebalo da joj pruži smisao, ostaje na kraju u ćorsokaku, pred potpunim ništavilom. Smrt nema smisla, te – ili čak – nije ni užasna, jer i sama reč užasno gubi smisao kada je čovek mrtav: ako je i dalje primenjujemo, to je zato što sudimo o smrti sa sopstvene tačke gledišta još uvek živih ljudi; ali očigledno je da ona ništa ne znači

za samog mrtvaca, koji ne može sebe da vidi spolja, koji ne može da posmatra sopstveni leš.

Taj dosledni ateizam mora se završiti – izgleda – potpunim razočarenjem u pogledu životnih vrednosti, jer te vrednosti *ipso facto* bivaju poništene smrću, a smrt dolazi, ranije ili kasnije. „Svejedno je, kada se izgubi iluzija o večnom biću.“

Ovo tragično poimanje egzistencije dobrim delom nadahnjuje savremenu književnost i objašnjava zašto su njene središnje teme često teskoba, samoća, nemogućnost komunikacije, ludilo i samoubistvo.

Univerzum, tako viđen, jeste pakleni univerzum, jer živeti bez vere u Nešto isto je što i ući u polni čin bez ljubavi.

Možemo se upitati, međutim, ne postoji li, nasuprot dilemi Berđajev-Sartr, neki drugi izlaz. Da li je neizbežno izjasniti se ili za Boga ili za očajanje.

Nije, dakle, čudo ako se sada upitamo šta je čovek. Kako kaže Maks Šeler, to je prvi put da čovek postaje u potpunosti problematičan, jer osim što ne zna šta je, on još i *zna da ne zna*.

Šta nas to navodi da se borimo, da pišemo, da slikamo, da raspravljamo, nas koji ne verujemo u Boga, ako, u stvari, treba izabrati između Boga i ništavila, između smisla našeg života i apsurdna? Da li smo onda – i ne znajući – vernici, verujemo li u Boga mi, koji pišemo ili gradimo mostove?

Čini mi se da zagonetka postaje manje zagonetna ako pitanje izvrnemo: ne treba pitati kako je moguće boriti se kada izgleda da svet nema smisla i kada izgleda da je smrt potpuni kraj života, nego obratno, treba slutiti da svet *mora imati nekakav smisao*, jer se borimo, jer uprkos svem besmislu nastavljamo da delamo i živimo, gradimo mostove i stvaramo umetnička dela, smišljamo poslove za mnoga pokolenja koja će dolaziti i posle naše smrti – jer naprosto živimo. Da nije onda naš instinkt pronicljiviji od našeg razuma, razuma koji nas stalno obeshrabruje i teži da nas pretvori u skeptike? Skeptici se ne bore, i, strogo uzev, morali bi se ubiti ili prepustiti smrti sa potpunom

ravnodušnošću. A ipak ogromna većina ljudskih bića se ne prepušta smrti niti se ubija, nego i dalje rade žustro kao mravi koji pred sobom imaju večnost.

To je zbilja veliko. Kakve bi vajde bilo ako bismo radili i živeli u oduševljenju, a znali da nas čeka večnost? Čudesno je što sve ovo činimo uprkos, iako nam razum neprestano razbija iluzije. Kao što je dostojno divljenja to što simfonije i slike i teorije nisu stvorili savršeni ljudi, nego uboga bića od krvi i mesa.

Jedne večeri 1947, dok sam šetao od jednog do drugog italijanskog sela, videh jednog sitnog čoveka pognutog nad svojom zemljom kako još marijivo radi, bezmalo po mraku. Njegova obrađena zemlja se vraćala u život. Pored puta se još video prevrnuti tenk. Pomislih kako je on dostojan divljenja uprkos svemu: čovek, ta sićušna i prolazna stvar koju tako često zgromi zemljotres ili rat, koju tako surovo stavljaju na iskušenja požari, i brodolomi, i pošasti, i smrt dece i roditelja.

Gabrijel Marsel kaže: „Duša postoji samo kroz nadu; nada je, možda, samo tkanje od kojeg je sačinjena naša duša.“

Čemu *razmišljati* o beskorisnosti našeg života, zašto se truditi da racionalizujemo i to što je najopasnije i najdramatičnije u našem postojanju? Zašto se ne ograničimo na to da smerno sledimo naš instinkt, koji nas tera da živimo i radimo, da imamo decu i da je odgajamo, da pomažemo bližnjem?

Krhko i skromno, to ubeđenje podrazumeva određen stav prema svetlu. Jer, ako živimo, živimo u konkretnom svetlu, i ne možemo da zaboravimo na ono što se oko nas dešava.

A oko nas su ili naivci koji i dalje veruju u Neprekidni Napredak Čovečanstva kroz Nauku i Izume, ili poludela čudovišta koja sanjaju o ropstvu ili razaranju čitavih rasa.

Ni pred dva svetska rata, niti pred mehanizovanim varvarstvom koncentracionih logora, nije ustuknula vera tih sledbenika Naučnog Napretka. To ih čak nije nateralo ni da razmisle o tome kako se najgori ispadi dešavaju u zemlji koja je najdaije otišla u naučnom usavršavanju.

Dogma je i dalje čvrsta. Nisu važna mučenja, Gestapo i Čeka. Sve to nije važno jer je prolazno: Čovečanstvo očekuje Zlatno doba u kojem ćemo svi biti jednaki i u kojem će sreća zauvek vladati. U međuvremenu, treba progoniti i uništavati one koji dovode u sumnju tu Svetlu Budućnost, treba spaljivati njihove knjige i zabranjivati njihova učenja, treba ih izvirgavati ruglu kao dekadente, kontrarevolucionare i prodane duše.

Da li onda treba bacati anarhističke bombe na svemoguću silu Naddržave? Treba li pobeći na pusto ostrvo? Ili se treba zatvoriti u kulu od slonovače i pisati detektivske šarade?

Fizička moć država danas je tako strašna da se čini uzaludnim smišljati teorijska rešenja za problem čoveka. Ipak, to je prvo što moramo učiniti, ma kakve bile mogućnosti da se to ostvari.

Renesansa je počela kao individualistička da bi dovela do omasovljenja, počela je okretanjem prirodi da bi se završila mašinom, počela je vraćajući dostojanstvo konkretnom čoveku da bi se završila u apstrakciji nauke. Čovek se danas mora boriti za jednu novu sintezu, koja neće biti puko oživljavanje individualizma, nego mirenje individue sa društvom, koja neće biti proterivanje razuma i mašine, nego njihovo svođenje na strogo utvrđene oblasti koje su im namenjene.

Jer nije sve bilo loše u toku naše moderne civilizacije. Ovladavanje prirodom donelo je novi zamah čoveku, i sile koje je njegov razum podstakao imale su nekakvu veličinu. Istraživanje i osvajanje planete, divovski poduhvati koje su u Americi izveli pioniri individualnog kapitalizma, mogu se porediti sa epopejama iz drugih vremena. Dokle god je mašina bila *po meri* čoveka i pod vlašću svoga tvorca, to je predstavljalo pobedu čoveka, izraz njegove sposobnosti da preskoči svoje biološke granice. Jer, za razliku od drugih životinja, čovek se odlikuje sposobnošću da preskoči granice svog fizičkog tela: od trenutka kada dohvati sekiru ili baci koplje, ta čudna životinja već počinje da prevazilazi strukturu svoga tela i kostiju kako bi najpre produžio svoju ruku, a zatim povećala svoju snagu uz pomoć poluge i

svoju brzinu uz pomoć kola i broda. Malo-pomalo, tokom vekova sazrevanja, nastavila je da širi moći svojih organa, uz pomoć sve složenijih aparata, sve dok se njena čula nisu proširila u svim pravcima kroz prostor i vreme, pa je bio dovoljan sasvim mali napor njenih prstiju da se moćne mašine povinuju toj demijurškoj volji. Na kopnu, u vaduhu ili u vodi čovek je osećao pijanstvo beskonačne vlasti i učinilo mu se da se sve mora povinovati njegovim željama.

Čovek, ponosan na svoja dela, oduševljeno je pevao mašini. A Volt Vitman ovako Lokomotivi:

Ti ćeš biti razlog moje pesme!

Ti, onakva kakva si u ovom trenutku, kroz buru što se bliži, sneg što pada i zimski dan što mre!

Sent Egziperi je opisao onaj lepi osećaj pilota koji je duboko vezan za svoju mašinu, svoje poslušno mehaničko stvorenje, svoje dete ili brata od čelika i struje. Jer ti snovi o moći, u kojima po Frojdu letimo u visinama, sada se zaista ostvaruju u tim velikim pticama za kojima je čeznuo Leonardo, a koje je čovek XX veka konačno mogao da sagradi i da njima upravlja.

A kada sam pročitao poglavije *The Mint*, u kojem T. E. Lorens sa nežnošću govori o motorima koje mehaničari RAF-a uslužno podmazuju, glačaju i doteruju, setio sam se dana svoga detinjstva, u sali za motore u našem mlinu, gde smo mi deca prisustvovali nedeljnom ritualu našeg mehaničara koji je rasklapao cilindre i čistio ventile našeg velikog motora, onog motora na gas iz prvog rata, sa volanom od tri metra u prečniku, za koji smo mislili da je jači, vredniji, lepši i pouzdaniji od užasnog motora Kabodijevih. Jer, dok je mašina u našoj službi, dok je po našoj meri i dok možemo da joj čeprkamo po utrobi, sklapamo i rasklapamo delove, dok poznajemo njene tajne i učestvujemo u njenim teškoćama i neuspesima, dok možemo da joj pomažemo da živi, da ponovo radi kao verni sluga u kući, da je štitimo od pregrevanja i trenja, dokle možemo da sprečimo njene patnje čudovišta koje je samo sebe onespособilo, dok se osećamo kao njen otac i majka, kao brat od krvi i mesa, stariji brat, pun

razumevanja i sposobniji, dok je sve to tako, mašina nikada nije naš neprijatelj, nego je naš voljeni i ponekad divljenja dostojni produžetak, kao što su dostojni divljenja podvizi naše dece ili mlađe braće i sestara. A taj osećaj je jači kod onih koji sa svojom mašinom stavljaju život na kocku, kod onih koji moraju imati, i imaju poverenja u bratsku vernost svoga motora – kod avijatičara. Jer kao što se u opasnosti među ljudima stvara ono bratstvo u strahu, ono bratstvo u bedi ljudskoga stanja, isto tako, a možda i sa većom nežnošću, ono se stvara i postaje sve jače između čoveka i njegove mašine, sve dok ne postanu jedno jedino telo i duh, kao što se to može dogoditi samo među ljubavnicima.

Nešto se slično desilo i sa čistom naukom, jer dok je čovek istraživao stvari vezane za ovozemaljski život, za čuvstva i osećanja, dokle je jezik nauke bio isti kao i jezik života i književnosti, dok se moglo govoriti o „ručicama“ poluge i o „živoj sili“, nauka je bila fantastični i pustolovni produžetak ljudskog, imala je sve attribute života, a osim toga i ugled kakav ima mašta, ili pustolovina po dalekim zemljama. U svojim odvažnim istraživanjima neeuclidovskih oblasti, u prostranim teorijskim konstrukcijama relativnosti, čovek se oduševljavao moćima svoje mašte, svojom bezgraničnom sposobnošću da prekoračuje granice svakodnevnih intuicija, svojim smislom za čistu lepotu intelekta.

Nauka i mašina su, konačno, otkrile nove estetske vidike: dobar deo savremene umetnosti, i sav apstraktni i konstruktivistički pokret, rezultat su novog mentaliteta. Sama mašina je napokon stvorila lep univerzum funkcionalnih oblika. Arhitektura je dala svoje mašine za život i svoje impresivne apstraktne strukture nebodera.

Ali, kao što je mašina počela da se oslobađa od čoveka i da mu se suprotstavlja, pretvarajući se u bezimeno čudovište strano ljudskoj duši, nauka se pretvarala u hladan i dehumanizovan lavirint simbola. Nauka i mašina su se udaljavale u pravcu jednog matematičkog Olimpa, ostavljajući čoveka koji im je dao život samog i bespomoćnog. Trouglovi i čelik, logaritmi i elektricitet,

sinusi i atomska energija, čudno povezani sa tajanstvenim i đavolskim oblicima novca, stvorili su konačno Veliki Zupčanik, a ljudska bića su konačno postala njeni beznačajni i nemoćni delovi. I dok naučnici specijalisti provode život u dnu neke laboratorije, mereći spektografske pločice i gomilajući hiljade ravnodušnih brojeva, poslednje individue mehaničke ere, avijatičari koji su još bili nekakvi vitezovi lutalice u vazduhu, polako ulaze u bezimene, geometrijski poređane kohorte velikih masa letećih aparata, dok njima naslepo upravljaju radio ili goniometri, sledeći išpartane i apstraktne mape, kako bi bombardovali tačke koje su određene kartezijskim koordinatama.

Sada bi trebalo oživeti onaj ljudski smisao tehnike i nauke, utvrditi njihove granice, i privesti kraju njihov kult. Ali bilo bi glupo odbaciti ih u ime ljudskog bića, jer konačno i to su proizvodi ljudskog duha. Kao što bi bilo besmisleno odbaciti razum samo zbog činjenice da su ga naši naivni preci uzdigli do kategorije mita.

Ako nas ne razore atomske sile, moraćemo da se poduhvatimo obimne sinteze suprotstavljenih elemenata. Već egzistencijalno-fenomenološka filozofija pokušava da pomiri objektivno i subjektivno, esenciju i egzistenciju, apsolutno i relativno, vanvremeno i istorijsko.

Tom filozofskom stavu morala bi odgovarati i društvena sinteza čoveka i čovečanstva. Niti je individualizam, niti kolektivism ljudsko rešenje: kako kaže Martin Buber, onaj prvi ne vidi društvo, a ovaj drugi odbija da vidi čoveka. Te dve reakcije savremenog čoveka jesu lice i naličje tog negostoljubivog stanja, te kosmičke i društvene samoće u kojoj se vodi rasprava: sakriti se u samom sebi, ili sakriti se u kolektivitetu.

Ali, pravi stav nije ni jedno od toga, nego priznavanje drugoga, sagovornika, bližnjeg. Izolovani pojedinac, kao i kolektivitet, jesu apstrakcije, jer je konkretna stvarnost dijalog, pošto egzistencija znači dolazak ljudskog bića u dodir sa stvarima i sebi sličnim bićima. Temeljna činjenica jeste čovek sa čovekom. Kraljevstvo čoveka nije tesna i turobna oblast njegovog sopstvenog ja, niti apstraktna

teritorija kolektiviteta, nego ona ničija zemlja na kojoj se obično događa ljubav, prijateljstvo, razumevanje, milosrđe. Samo priznanje tog načela pružiće nam mogućnost da osnujemo autentične zajednice, a ne društvene mašine.

Protiv ove vrste argumenata obično se odgovara kako je uzaludno nuditi utopije, kada stvarnost predstavljaju dve divovske države koje svakoga časa mogu početi atomski rat.

Na taj argument može se odgovoriti: prvo, ako su Naddržave spremne da započnu atomski rat, najveća je utopija išta očekivati od njih, jer najverovatnije će u njemu podleći čitava naša civilizacija a sa lica zemlje će nestati ljudska bića i spomenici njegove negdašnje veličine; a drugo, čisto fizička sila ne može biti argument u rešavanju velikih zagonetaka ljudskog duha – ona može da ih uništi, ali ne i da ih reši.

Borba da se nametnu male socijalističke zajednice može izgledati neumesna i besmislena sred ove strašne bitke između čudovišnih država. Ali mnogim velikim razdobljima u istoriji čoveka prethodila su neumesna i besmislena ponašanja. Uostalom, šta mi znamo o onome što se nalazi s onu stranu besmisla? Zašto bi neka borba morala izgledati razumno? Ne znamo, ili barem ja ne znam, nemaju li boli i izopačenja koje doživimo u stvarnosti nekakav skriveni smisao koji izmiče našem nespretnom ljudskom pogledu. Ali naš nagon za životom podstiče nas da se borimo uprkos svemu, i to je dovoljno, barem za mene. Nismo potpuno usamljeni. Prolazni trenuci prisnosti pred lepotom koje ponekad osetimo pored drugih ljudi, trenuci solidarnosti pred bolom, sve su to krhki i privremeni mostovi koji povezuju ljude preko bezdana samoće. Ma kako krhki i privremeni, ti mostovi ipak postoje, pa makar sve ostalo bilo dovedeno u sumnju, to bi nam moralo biti dovoljno da bismo znali kako postoji nešto izvan našeg zatvora, i da je to nešto vredno i da pruža smisao našem životu, možda čak i apsolutni smisao. Zašto bi apsolut trebalo dosegnuti, kako to hoće filozofi, posredstvom racionalne spoznaje svih iskustava, a ne kroz neku iznenadnu i trenutnu ekstazu koja bi odjednom

osvetlila njegova prostranstva? Dostojevski kaže kroz usta Kirilova: „Verujem u večni život na ovom svetu. Ima trenutaka u kojima vreme iznenada stane kako bi napravilo mesta večnosti.“ Zašto tražiti apsolut izvan vremena, a ne u onim kratkim ali moćnim trenucima u kojima, čuvši nekoliko nota ili glas bližnjeg, osetimo da život ima apsolutan smisao?

To je za mene smisao nade i ono što me, uprkos mom mračnom viđenju stvarnosti, uvek iznova podstiče na borbu.

Sav užas proteklih i sadašnjih vremena u dugoj i teškoj istoriji čoveka ne postoji, uostalom, za dete koje se rađa i za mladića koji počinje da veruje. Svaka nada svakog mladog čoveka nova je – na sreću – jer se bol oseća samo na sopstvenoj koži. Ta bezazlena nada se polako prlja, tačno je, ona bedno propada, najčešće se pretvara u prljavu krpu koja napokon sa gađenjem bude bačena. Ali zadivljujuće je to što se čovek i dalje bori uprkos svemu, i što, razočaran ili tužan, umoran ili bolestan, i dalje krči puteve, ore zemlju, bori se protiv nepogoda, pa čak i stvara lepotu sred jednog varvarskog i neprijateljskog sveta. To bi moralo biti dovoljno da nam dokaže kako svet ima nekakav tajanstveni smisao i da nas ubedi kako, premda smrtni i izopačeni, mi ljudi možemo na neki način da dosegnemo veličinu i večnost. I da, ako je tačno da je Satana gospodar na zemlji, na nekom delu neba ili u nekom kutku našeg bića postoji Božanski duh koji se neumorno bori sa njim, kako bi nas stalno izdizao iz blata našeg očajanja.

Apstrakcija i muškost

Muškarac, u svom ekstremnom obliku naučnika i filozofa, traga za čistim i apstraktnim idejama, tim tajanstvenim entitetima koji ne pripadaju živom svetu, zbrkanom svetu života i smrti, bola i osećanja, nego hladnom Univerzumu večnih objekata.

Bilo je izvanrednih žena u književnosti i umetnosti, ali ni jedne jedine u filozofiji. Taj zanimljiv fenomen, kroz različite tipove civilizacije, bio bi dovoljan da se podupre ova teza. Ali ima vrednih svedočanstava koja ne dokazuju nesposobnost žene za apstrakciju, nego njenu ravnodušnost, pa čak i odbojnost prema apstrakciji.

Đina Lombrozo: „Dodiri koje sam imala sa ženama posvećenim nauci, opažanja prikupljena u različitim zemljama, zajedno sa iskrenom introspekcijom, ubedili su me da, naprotiv, između muške i ženske inteligencije postoje ne kvantitativne, nego kvalitativne razlike, kao i razlike u usmerenju, koje su vezane ne toliko za okolnosti uslovljene tradicijom, običajima, koliko za specifičnu funkciju kojoj je žena namenjena – materinstvo... Ženu, koja pokazuje tako živo zanimanje za sve što je okružuje, za sve što može da vidi, oseti ili dodirne, nimalo ne zanima provera velikih zakona koji upravljaju onime što vređa njena čula i njen duh. Njena žeđ za znanjem se upućuje samim stvarima, a ne dalekim uzrocima kojima se stvari pokoravaju; nju ne zanima da prebrojava otkucaje bolesnog srca, nego da sazna zašto je ono bolesno... Žena posmatra univerzum očima i dušom majke. Biljke, životinje, muškarci, za nju nisu spoznajni problemi, nego bića kadra da pate i uživaju, bića za koja oseća da je vezana ne spoznajom, nego ljubavlju. Nauka radi nauke, umetnost radi umetnosti, vera radi vere, sve što se nalazi izvan konkretnog i korisnog, za ženu nema smisla... Tvrdilo se da ta različitost intelektuainog usmerenja potiče od nedostatka dodira žene sa obrazovanjem, od toga što je ona vekovima bila predata domaćim poslovima. Međutim, strast nema nikakve veze sa obrazovanjem, niti sa

običajima, niti sa sposobnostima... Naprotiv, strast prema nauci ili prema apstraktnim teorijama postoji čak i u muškarcima bez obrazovanja, u mnogim radnicima i seljacima koji osećaju tu čežnju isto onako živo i nesebično kao i obrazovani ljudi. U slobodno vreme, srednjovekovne zanatlije i ratari uživali su u raspravama o umetnosti i veri. I danas još u mnogim selima viđamo seljake koji više nego veću zaradu vole uživanje u tome što će povremeno zasvirati na nekom instrumentu ili raspravljati o svetskim pitanjima. Koliko se astrologa i meteorologa nalazi među seljacima! Nije nikakva retkost susresti u nekom seocetu kakvog skromnog sajdziju, na primer, koji je uz odricanja uspeo da nabavi mali teleskop, pa je, postavši dika i ponos sela, stalno okružen dečacima koji žele da posmatraju nebeski svod." Sonja Kovalevska, znamenita matematičarka, beleži u svojoj knjizi *Uspomene*: „Naučni rad i stvaranje nemaju nikakve vrednosti, jer niti pružaju sreću, niti čine da čovečanstvo bude bolje. Ludost je utrošiti mladost na takvo učenje; prava je nesreća, naročito za ženu, posedovati sposobnosti koje je guraju ka delatnosti od koje nema nikakve radosti." Njen prijatelj matematičar Mitag-Leffler priča kako ju je spopala ludačka manija da veze upravo u trenutku kada je trebalo da dobije nagradu Burden. Zaljubljena u matematičara Vajerštrasa, Sonju je na naučni rad podsticala ljubav, što je sasvim prirodna stvar za jednu ženu, i to ne ljubav prema samoj nauci, što je sasvim muška stvar. Iz Rusije piše gospođi Lefler: „U Stokholmu, gde me smatraju za braniteljku ženske emancipacije, na kraju sam poverovala kako je moja dužnost u stvari da se posvetim matematici, pa tako i činim. Ali ovde sam poznata kao Fufijeva mama." Madam Lefler tvrdi: „Traženje apstraktnih istina niti ju je zanimalo, niti zadovoljavalo. Čim bi se neka nova ideja tog tipa javila u njoj, trebalo ju je podsticati da je razvije. Proizvod njenog mozga nije se smeo zadržavati na nekom apstraktnom čovečanstvu, nego je morao služiti kao čast nekome od koga bi ona mogla primiti odgovarajući dar.“

Maskulinizacija i kriza

U *Ljudima i zupčanicima* pokušao sam da pokažem kako se savremena civilizacija razvijala, jer su je podsticale dve dinamičke sile – razum i novac. Zato što su dinamičke i zato što su usmerene na osvajanje spoljašnjeg sveta, to su dve manifestacije muškosti.

Osnova feudalnog sveta bila je *zemlja* – zato ga moramo smatrati za žensko društvo; ono je statično, konzervativno i prostorno. Naprotiv, osnova moderne civilizacije jeste *grad*, društvo koje iz toga proističe jeste dinamično, liberalno i vremensko. U tom novom poretku preovlađuje vreme nad prostorom, jer gradom vladaju novac i razum, pokretačke sile *par excellence*...

Svojstvo novoga društva jeste *količina*... Srednjovekovni svet je bio kvalitativan: vreme se nije merilo, živelo se u odnosu na večnost, a vreme je bilo ono prirodno vreme čobana, buđenja i odmora, gladi i jela, ljubavi i rasta dece; bilo je to vreme konkretno i vitalno, domaće, *žensko*... Ni prostor se nije merio, i mere likova na slici nisu odgovarale niti odstojanju niti perspektivi, nego hijerarhiji.

Kada nastupi moderni mentalitet sve se kvantifikuje: pojavljuju se mehanički časovnici i vreme se pretvara u neki apstraktan i objektivan, *muški* entitet; pojavljuje se i matematički prostor, objektivni prostor onakav kakav jeste, muški, ne onakav kakvim ga sitni domaći realizam žene zamišlja na osnovu subjektivnosti i mita, nego prostor bez granica za veliku pustolovinu morem i kopnom, prostor kartografa i moreplovaca. Časovnici, mape, geometrija, balistika, srazmere i perspektiva u umetnosti, vrednosni papiri: sve to uobličava rođenje jednog muškog sveta, sveta *moći i apstrakcije*.

Novac i razum pružili su svetovnu moć muškarcu, ne uprkos apstrakciji, nego zahvaljujući njoj. Ideja da je vlast vezana za fizičku snagu žensko je verovanje, ili barem verovanje ljudi čija imaginacija nije muška. Za njih, toljaga je delotvornija od logaritma, zlatna poluga je vrednija od obveznice. Teško da bi žena prihvatila stvaranje banke i

njenih apstraktnih instrumenata; ne bi ona tek tako pristala da ostavi zlatnu polugu u zamenu za nekakav pisani dokumenat, za običan papir. Takve ludosti svojstvene su muškarcima. Istina, carstvo muškaraca se mnogo puta uvećalo od trenutka u kojem je počeo da zamenjuje toljage za logaritme i zlatne poluge za vrednosne papire.

Ne treba da nas iznenađuje što je kapitalizam vezan za apstrakciju, jer on ne nastaje iz radinosti, nego iz trgovine; ne stvara ga zanatlija, koji ima svoje navike, realističan je i statičan, i, konačno, pripada ženskom mentalitetu, nego trgovac, pustolov, maštovit i dinamičan. *Radinost stvara konkretne stvari*, dok se *trgovina ograničava na razmenu*. A razmena, u začetku sadrži apstrakciju, jer je ona neka vrsta metaforičke vežbe koja teži poistovećivanju različitih entiteta oduzimajući im njihova konkretna svojstva. Čovek koji menja ovcu za džak brašna obavlja jednu apstraktnu radnju; nije važno što su fizičke potrebe koje ga navode na tu razmenu konkretne – glad, žeđ, potreba da se produži vrsta; odlučujuće je to što je ta razmena moguća zahvaljujući činu apstrakcije, nekoj vrsti matematičkog jednačenja između ovce i džaka brašna, u kojem se ta dva predmeta menjaju, ne uprkos razlikama, nego upravo zbog njih.

Razmena uvek sa sobom nosi poistovećivanje, a zbog toga i apstrakciju. Možda je lakoća s kojom se jevrejski narod kreće po svetu apstrakcija – ima više matematičara nego slikara – nastala usled nasilne i neprestane seobe, usled nužne sklonosti ka gradu i trgovini.

Novcem i razumom zapadni čovek je osvojio čitav svet, što je tipično muški poduhvat, i tako je nastalo savremeno društvo, na čijem je licu kapitalizam, a na čijem naličju vlada pozitivna nauka i matematika. Oboje su muški proizvodi, oboje razdvojeni – i to tragično razdvojeni – od konkretne stvarnosti ljudskog bića. Tako smo došli do stravične dihotomije savremenog čoveka, do apsolutne dehumanizacije, jer dok se s jedne strane uzdigao univerzum matematičkih simbola, sa druge, i to pod vlašću tih simbola, čovek od krvi i mesa se polako

pretvorio u čoveka-stvar, sve do ponizne nemoći Kafkinog junaka.

Ne treba da nas čudi, dakle, što je kriza našeg vremena istovremeno i kriza pola i njegovih institucija. Žena, podređena tokom vekova, ponižena i skrajnuta, uvređena, htela je da se pobuni kroz feminističke pokrete, ne primećujući da na taj način čini još jedan ustupak, koban i paradoksalan, ovoj mužjačkoj civilizaciji. Jer, šta je drugo feminizam nego maskulinizam?

Maskulinizacija žene unela je poremećaj u erotski život, i taj poremećaj se ispoljava u kolektivnoj neurozi i u krizi braka. Ogromna većina gradskih brakova su nesrećni.

Između srednjovekovnog braka, u kojem je žena bila sluškinja muškarcu, ali u stvari centar sveta, i savremenog braka u kojem je ona, pod prividom oslobođenja, istinski pretvorena u roba muškog stanja, postepeno se zabijao veoma moćan klin, onako kako se razvijala civilizacija razuma i novca. I brak puca. Vreme je da se upitamo šta će ga zameniti ili kakve materijalne i duhovne promene treba da doživi buduće društvo.

Moderna civilizacija je ženi dala svojstva muškarca, falsifikujući, sa teškim psihičkim posledicama, suštinu njenog bića, onu biološku suštinu koju nijedno društvo niti kultura ne može nekažnjeno da menja. Ako radikalna kriza našeg vremena treba da bude prevaziđena, treba se vratiti ženstvenoj ženi, ali to podrazumeva, opet, da čovek mora da napravi sintezu antiteza koje je izazvao. Morali bismo se vratiti konkretnom ne podcenjujući apstrakciju, trebalo bi da usaglasimo logiku i život, objekat i subjekat, suštinu i egzistenciju. Drugim rečima: trebalo bi stvoriti društvo koje poštuje jedinstvo muškarac-žena, umesto da ga cepa u korist platonski čistog čoveka.

Mizoginija i mizodemija

U *Ljudskom stanju* Malro govori o temeljnoj mizoginiji svih muškaraca, otkuda dolazi nasilje i mržnja sa kojom mnogi od njegovih junaka poseduju ženu. U posedovanju, u stvari, već latentno postoji očajanje zbog prolaznosti, mračna izvesnost da se sve mora završiti, i da se, konačno, ne može stići dalje od površine „nečega“, nečega što se nikada neće moći uhvatiti niti utvrditi, nečega što će zauvek otići kako bi nas još jednom ostavilo same.

Tačno, ali za onu vrstu ljudi koja ne voli. Niti Don Žuan voli žene koje osvaja, niti Napoleon voli nacije koje jedna za drugom padaju u njegove usamljeničke kandže.

Malro kaže za D. H. Lorensa: „Snažan ukus samoće prati Lorensove likove. Za tog propovednika koitusa drugi jedva da je važan“... Ali ja se pitam da li je za njega mnogo važniji. Najveći deo njegovih junaka teži da poseduje ženu radi samog posedovanja, baš kao što se i bori radi same borbe, što je slučaj i sa pukovnikom Lorensom. To su usamljenici u čistom stanju, onanisti u filozofskom smislu reči, bića koja se bore protiv mučne samoće i u telesnoj ljubavi i u borbi traže način da pobegnu iz zatvora sopstvenog tela i duha. Ali od samoće se ne beži kada ne želimo potomstvo, i kao što se ti Malroovi likovi predaju jalovoj ljubavi, oni i u borbu ulaze sa prezervativom. Obojica misle da pobeda masa kvari ideale, kao što platonska ljubav adolescenata veruje da se prlja ako se otelovi; to je delimično tačno, ali je barem ljudsko, dok je adolescentsko odbijanje nečistote, relativnosti, prljavštine, neljudsko i samoubilačko, i u suštini egoistično i kukavičko. Lako je sačuvati čistotu bežeći od života baš u trenutku kada će nas on umrljati. Veličina Anujeve Antigone je komotna, i u neku ruku zlonamerna; Kreonova je, međutim, veličina čoveka koji prihvata da živi i da se uprlja, i beskrajno je tragičnija i veličanstvenija.

Nevolja je što mnogi od nas čuvaju adolescenta – Antigonu u najvećoj dubini svoje duše, dok i dalje žive kao Kreon. To se događa i samom Anuju, a zacemento se to

dogodilo i Malrou i pukovniku Lorensu. Zato su oni očajnici.

Malroovi junaci u posedovanju žene traže posedovanje samih sebe, frenetičnu kulminaciju sopstvenog Ja, neko produbljenje, u najvećoj meri sopstvene subjektivnosti, neku vrstu solipsističke ekstaze. Ti veliki očajnici, koji u suštini mrze ili preziru ženu, koriste je tek kao oruđe, baš kao što koriste i komunističke ili arapske ili indokineske mase. I Malro i pukovnik Lorens su predvodili pobune slabih protiv jakih, ali ne smemo se zavaravati: njih zanima samo borba radi same borbe, i mislim da su se tokom mnogih noći provedenih u razmišljanju pitali radi čega, jer su u dubini duše predviđali da će sve ići dobro dokle bude trajalo bratsko osećanje stvoreno u borbi, toj vrsti kolektivnog koitusa, ali da su po završetku, naročito posle pobede, svi muškarci pomalo nalik jedan na drugog – komunisti ili nacionalisti, Arapi ili Turci.

Kompleksi

Seks je, naravno, najiskonskiji i telurski oblik moći. A kako predstavlja stalno svojstvo ljudskog bića u svakom tipu društva, mora se pojaviti, na ovaj ili na onaj način, u većim ili manjim količinama, u svim oblicima neuroze. Ali nikada se ne pojavljuje sam, jer čovek nije obična, nego društvena i istorijska životinja. I tako će se, nerazmrsivo pomešani sa Edipovim ili Elektrinim kompleksom, pojaviti i kompleksi Prometeja, Kreza, Aleksandra.

Prometejev – ili možda Faustov – kompleks prouzrokovao bi metafizičku neurozu kod onih bića kojima seks nije dovoljan, pošto je njihov cilj s onu stranu fizičkog sveta.

I kao što, prema Frojdu, seksualni kompleks može da stvori roman, Prometejev kompleks može biti uzrok nekog filozofskog sistema.

Strasna spoznaja

Za Sokrata, tog sumnjivog neprijatelja tela, do saznanja, svakog saznanja, dolazi se razumom: telo i njegove strasti nas zaslepljuju, pomućuju nam um, sprečavaju nas da dosegne istinu.

To je bio ideal svakog racionalizma. Dekart pokušava da dođe do jasnih i razlučenih ideja odstranjujući osećanja. A Kant, asketa, mizogin i protestant, kakvu je drugu teoriju mogao razraditi nego teoriju zasnovanu na preziranju tela i strasti?

Ispitivanje Sokratovog, Dekartovog i Kantovog sna bio bi jedan od najuzbudljivijih – i najmanje prikladnih za maloletne – prizora koje bi psihoanaliza mogla da nam pruži.

Trebalo je doći do romantičara i Kjerkegora pa da osećanja ponovo dobiju zaslužen poštovanje. Danski teolog je tada rekao: „Paradoks, ta strast misli.“ Takođe: „Zaključci strasti jedini su verodostojni, jedini koji nešto dokazuju“...

U tom trenutku racionalisti se ljute i pitaju nas da li paradoks, ili strast, ili vera, ili osećanje, imaju nekakvu vrednost u dokazivanju Pitagorine teoreme.

Odgovor: u oblasti matematičkih i naučnih znanja poželjna je najpotpunija objektivnost, kao i najpotpunija duhovna smirenost. Trebalo bi preporučiti, kao što je učinio dr Džonson jednom od svojih ljutih sagovornika: – Gospodine, ne dižite glas – nađite bolje argumente.

Nije tako kada je u pitanju etika i estetika, gde subjekat ima presudni uticaj. Jedna statua nije, kao umetničko delo, predmet-po-sebi, nego predmet-za-nas. Njegova je priroda istovremeno objektivna i subjektivna, jer čak i ako prihvatimo da su estetske vrednosti objektivne, one se utvrđuju kroz lični i emotivni doživljaj, a otuda relativnost estetskih sudova.

U toj oblasti ne može se ni zamisliti saznanje lišeno strasti, jer umetničko delo se nikada ne shvata razumom, nego se oseća zahvaljujući emotivnoj intuiciji. Razum je

slep za vrednosti.

Tako rasprava između onih koji ukazuju na prevashodnost razuma i onih koji brane strast predstavlja, naprosto, raspravu o onome što čoveka pre svega treba da zanima – stvari ili ljudsko biće.

O prožimanju duša

Meterlinkovo proročanstvo: „Doći će vreme, i ono nije daleko, u kojem će se duše prožimati bez posredovanja tela.“ Jedan Morijakov lik saznaje za to podsticajno proročanstvo od žene koja voli ćutke i beznadežno.

Obezvredivanje tela

Ta mračna, licemerna, spiritistička Meterlinkova rečenica dolazi, preko Emanuela Kanta, još od orfičara: zemaljski život je sama tuga i jad, i samo kroz odricanje i pročišćenje možemo pobeći iz zatvora za dušu koji predstavlja telo, e da bismo uzleteli do zvezda. To je, otprilike, projekat izvesnih vegetarijanaca, apstinenata i spiritista, a osim njih i poznatog dramaturga Džordža Bernarda Šoa²⁰.

Orfički prezir se seli u Sokrata, a iz Sokrata u hrišćanstvo. Kada se religija sekularizovala, s jedne strane je nastala trilogija Sloboda-Jednakost-Bratstvo, a sa druge naturizam – laičke religije koje takođe imaju svoje fariseje i božje ijude. Za autentičnim osećanjem pada usledio je konvencionalizam, licemerje tela, i nastala su dva poretka: poredak isključivo telesne ljubavi javne kuće i pornografije, koju dehumanizovano društvo obavlja u tajnosti, i duhovna ljubav, isključivo platonska. Obe su nesrećne apstrakcije, jer je duša srasla za telo kao izraz za lice.

²⁰ Nikada nisam baš dobro shvatio zašto bi čovek bio bliži Duhu ako vari samo zeleni salatu.

Samoća i komunikacija

Ja teži da stupi u vezu sa drugim Ja, sa nekim ko je jednako slobodan, sa svešću sličnom sopstvenoj. Samo na taj način može pobeći od samoće i ludila.

Od svih pokušaja, najsnažniji jeste ljubavni. Ali uzaludno je činiti to sa robotom, ili sa prostitutkom koja pretvara ljubav u mehanički seks, ili sa ženom koja se povinuje magnetskim moćima – u svakom od tih slučajeva postići će se samo zadovoljenje seksualnih potreba. Telo drugih je objekat i dok se dodir ostvaruje samo sa telom to će biti isključivo oblik onanije. Samo kroz potpun odnos sa subjektom (telom i dušom) moći ćemo da izađemo iz sebe samih, da prevaziđemo sopstvenu samoću i dođemo do komunikacije. Zato je čist seks tužan, jer nas ostavlja u početnoj samoći, uz otežavajući neuspeli pokušaj. Berđajev drži da seksualni nagon ima uništiteijske i demonske sastojke, jer nas baca u svet čistih objekata, gde komunikacija nije moguća i gde je samoća konačna. Otuda se isključivo seksualni erotizam često javlja vezan za nasilje, sadizam i smrt. Nemoćan da dopre do drugog subjekta, nemoćan da zadovolji čežnju za duhovnim spajanjem, čovek se nesvesno sveti, uništavajući i mrzeći.

Tako se dolazi do paradoksa da jedini put da se izbegne totalna subjektivnost vodi kroz ono najsubjektivnije što postoji: to nije razum (koji je objektivan), nego osećanje; ne kroz nauku ili čiste ideje, nego kroz ljubav i umetnost. Tako se dosežu ti *konkretni univerzumi* koji uspostavljaju mostove između subjekata.

Bodler

Ista želja za čistotom kao i kod svih velikih grešnika telom: njegova dnevna mržnja prema telesnom jeste nepogrešivo naličje noćnog iskušenja.

Misao i roman

Tvrđi se da je dan ono što jesmo, a noć ono što želimo. Naprotiv: dan je ono što želimo – pa prema tome i uspevamo – da budemo, a noć ono što zaista jesmo.

Drugim rečima: dan je stvarnost, ali noć je nadstvarnost.

Roman je ono noćno pa, sledstveno tome, i ono što zaista jesmo. Čista misao je ono dnevno pa, sledstveno tome, ono što želimo – i uspevamo – da budemo. Pravi Dostojevski nije moralista iz svoga *Dnevnika*, nego zločinac iz *Zločina i kazne*.

Duša i duh

Duša, između tela i duha, dvosmislena i teskobna, ophrvana osećanjima tela a težeći večnosti duha, beskrajno se dvoumi između relativnog i apsolutnog, između smrtnog i besmrtnog. Sirota duša, zbilja.

Duša je pojedinac, duh je osoba. Odnosno: nesvesno i nad-ja, život i žrtvovanje života, greh i vrlina, noćno i dnevno, đavolje i božansko.

Roman je duša, misao je duh. Pišem romane zato što imam dušu, a ne samo duh. Zato što sam nesavršen.

Čuvena grčka ravnoteža

Sa narodima se dešava isto što i sa osobama: ono što je vidljivo nije uvek najreprezentativnije; ili, bolje rečeno, gotovo nikada nije tako. Ono što neki čovek – ili neka kultura – *tvrdi*, pre je izraz želje nego stvarnosti. Ako Dostojevski tvrdi da ne treba ubijati, radije pomislimo kako je Dostojevski zločinac koji se bori protiv svojih nagona. Ako Sokrat preporučuje da zaziremo od tela, budimo uvereni da je Sokrat senzualan čovek koji se očajnički bori protiv svojih želja: njegovo mišljenje o nadmoći razuma predstavlja naličje njegove skrivene ličnosti.

Svaka kultura jeste pokušaj da se savlada ono životinjsko u ljudskom biću. Otuda je – kako primećuje Jung – razmimoilaženje sa samim sobom svojstvo čoveka kulture. Predanje nam predstavlja Grke kao olimpijski uravnotežen narod, ali dovoljno je pročitati *Bahantkinje* pa uvideti kako je ta čuvena ravnoteža lažna i površna. I nije čista misao ta koja nam otkriva duboku stvarnost jednog naroda, nego to čine mit i fikcija.

Ljubav, umetnost i večnost

Kroz vreme, sadašnjost se pretvara u prošlost, a snovi o budućnosti u nesavršena i mrtva ostvarenja. Život predstavlja ono relativno, jer je on nadasve temporalan.

Ljubav čezne za apsolutom, i iz tog razloga sve velike ljubavi su tragične i na neki način se završavaju smrću.

Kod Čehova i kod Anuja, jednostavno, surovo i melanholično, sve se sastoji u tome da se pusti da protiče vreme. Naspram Orfeja i Euridike koji se zaljubljuju jedno u drugo, Anuj postavlja majku i njenog ljubavnika. Groteskni nesklad jeste mera relativnosti života.

Besmrtnost je izvrnuta slika večnosti. Večnost je apsolutna sadašnjost – vreme ne postoji. Ljubav Romea i Julije ovekovečena je u umetničkom delu kao statua - zauvek će biti ista, imuna na Vreme i njegove tragično rušilačke moći. Besmrtnost, naprotiv, jeste prolazak vremena, pretvaranje budućnosti u prošlost, unošenje nečisti i užas.

U ljubavnom ili verskom zanosu izlazimo van vremena, pretvaramo trenutak u apsolut. U tom teopatskom trenutku stupamo u dodir sa večnošću, sa onime što se obično naziva Bog.

Jedan od korena metafizike umetničkog dela jeste potreba koju čovek ima da ovekoveči: neku ljubav, iluziju, detinjstvo, uspomenu. Prust pokušava da ovekoveči prošlost, setnu prošlost koja je nekada bila budućnost, odnosno, *iluzija*.

Umetnost se rađa iz potrebe za iskazivanjem i komunikacijom; ali to je potreba za iskazivanjem i saopštavanjem čežnje za večnošću. To se dobro vidi u *Mučnini*, kada protagonista, osećajući teskobu zbog neizvesnosti, hoće da pronađe utočište u (večnoj) melodiji bluz.

Muškarac i žena

Od jedne predrasude do druge, i to iz istih razloga

Karl Manhajm je pokazao da društvenim životom vladaju ideološke fantazije koje se smatraju za objektivne istine. To je slučaj sa mnogim „idejama“ u vezi sa ženskim rodnom. Velike promene u položaju žene, njeno sve aktivnije učešće u gotovo svim vrstama poslova u okviru zajednice, otkrili su koliko je pukih predrasuda ili glupe muške arogancije bilo u najvećem delu „ideja“ koje su podrazumevale podređenost žene.

Ali zbog neke čudne dijalektike procesa, i kao posledica tog istog muškobanjastog mentaliteta, raširila se i obrnuta fantazija da je žena *istovetna* muškarcu. Pre dvadesetak godina sam objavio moguće temelje te čudne (i zastrašujuće) pretpostavke.

Jedna čuvena francuska poslovice, izrečena u obliku veselog usklika, podseća nas – mora nas podsećati svako malo, kako sada stoje stvari – da među polovima postoji izvesna razlika. Protiv te propagande mogao bi poslužiti argument da ljudsko biće nije puka biologija, nego je ono i biće kulture, Ali moralo bi se odgovoriti da izuzetno složene transformacije koje su uzastopne kulture izvele na toj infrastrukturi biologiju nisu poništile: deca se i dalje rađaju onako kako nam je od vjkada poznato. I, na sreću, nastaju onim istim tradicionalističkim postupkom. Ovo prosto iskazivanje neslaganja smesta stavlja u pogon radarski sistem koji ženski rod ima duž svojih granica, i koji se lančano uspostavlja čim mušica uđe na neprijateljsku teritoriju. Ta uzbuna u mom slučaju je neosnovana: ja ne govorim o *nadmoćima*, samo mirno nabrajam vidne *razlike*... Videćemo potom kakve duhovne posledice ove osnovne biološke razlike mogu izazvati. U međuvremenu, ne bih li umirio, između ostalih, i Viktoriju Okampo, koja me je već jedanput spopala kao prava furija, žurno dodajem kako se sećam da sam u više navrata, suočen sa izvesnom vrstom nadobudnih muškarčina, bio

primoran da ih podsetim na postojanje Emili Bronte, Sonje Kovalevske, Edit Štajn, Simone Vejl ili Virdžinije Vulf.

Društvo koje su stvorili, instrumentalizovali, i o kojem sude muškarci, kakvo je ovo naše, otkriva svoj prezir ne samo u teorijama, nego (polusvesno) i u jeziku.

Ako imamo u vidu da je leva strana vezana za nesvesno i za žensko (up., na primer, Jungove teorije), zanimljivo da je sve ono što u našoj kulturi predstavlja nešto manje vredno vezano za levu stranu. Ne samo da u kastiljanskom „*derecho*“ ima veze sa ispravnim i pravičnim – tako je u svim indoevropskim jezicima koji su nastali u patrijarhalnim zajednicama, još od Arijevaca: *orthos*, *rectum*, *regere*, *regimen*, *rectitudo*, *regula*, *dirigere*, *corrigere*, *erigere*, *recht*, *right*, itd. Da i ne govorimo o svakodnevnijim običajima: „prava“, odnosno, „desna“ strana neke tkanine jeste ona koja treba da se pokaže, a „leva“ ona koja se mora sakriti; „*sinister*“ je uvek u vezi sa nesrećom, izopačenošću i zlom kobi; kunemo se desnom rukom, rogove pravimo levom, itd., itd. Da je to svojstveno patrijarhalnim zajednicama vidi se vrlo lako kada se posmatra šta se dešava u matrijarhatu: dobro je levo, ne broje se dani nego noći, molitveni točak²¹ na Tibetu okreće se sleva nadesno, itd. U zavisnosti od toga ko je gazda, dakle, ustanovljava se zakon i utvrđuje se šta je dobro. Nije to ništa novo, razume se.

Ali Moderno doba pojačalo je pritisak na ženu jer se na osnovi jednog patrijarhalnog društva razvilo tehničko i apstraktno društvo koje je prevlašću muškog mentaliteta dovedeno do katastrofalnih posledica. U *Ljudima i zupčanicima* sam pokušao, pre mnogo godina, da postavim teoriju o dehumanizaciji i otuđenju koje je

²¹ Molitveni točak – Mani, ili molitveni točak ili mlin je valjak, postavljen na kraj vretena, na čijoj spoljašnjoj strani je ispisana mantra, i koji sadrži svitak papira na kojem je mantra napisana. Kada se valjak okreće, pojavljuju se molitve. Vernik taj valjak okreće dok izriče mantre. Specifičan je za Tibet. Pravac okretanja molitvenog točka morao je da bude uvek u smeru okretanja kazaljke na satu, da bi se oslobodile blagonaklone sile sadržane u mantri koja je na njemu ispisana. Veruje se da okretanje točka u suprotnom smeru oslobađa zle duševne sile. Sledbenici paganske ben religije na Tibetu, međutim, molitveni točak okreću u smeru suprotnom od smera kazaljke na satu. - *Prim. prev.*

izazvala čitava naša civilizacija, a ne samo kapitalizam, združenim delovanjem hiperracionalizma i pozitivne nauke. Neću ovde ponavljati osnove te teorije. Samo ću se osvrnuti na neke vidove istog problema ukoliko se oni odnose na telo, jer, razume se, oni su presudni kada je u pitanju odnos muškarac-žena.

Ako nas ne uništi atomska homba...

Prihvatiti život znači prihvatiti postojanje Zla. Romantizam, kao filozofija života, nije to mogao zanemariti kao nezaobilaznu i pozitivnu manifestaciju konkretnog bića. Viljem Blejk, koji u mnogo čemu predskazuje Ničea i Junga, mislio je da će čovek dosegnuti veličinu kada bude uspeo da sjedini svoje nebo sa svojim paklom.

Pošto je đavo gospodar zemlje, to kolebanje postoji između tela i duha. Kolebanje koje tehnološki racionalizam nije mogao prebroditi: jednostavno ga je odbacio, zabranjujući i zaboravljajući jedan od njegovih članova. Ali ono što su nauka i čista misao bili nevešti i nesposobni da prihvate, umetnost nikada nije izostavila iz svojih temelja, jer se umetnost pre svega stvara zahvaljujući razmeni sa svemoćnim „nižim“ silama, silama koje izbijaju iz zemlje i iz nesvesnog, večnim stvaraocima čarolije i mita. Ženskim silama, da i to jednom kažemo.

U *Ljudima i zupčanicima*, pre više od dvadeset godina, pokušao sam da dokažem kako je ova apstraktna civilizacija stvorila tragičan rascep u čoveku. Apstrahovati znači razdvojiti, a sve je u ovoj mehaničkoj kulturi bilo razdvojeno od svega ostalog: telo od duše, intuicija od poimanja, čovek od kosmosa. U tom širokom i čudovišnom postupku raspadanja, umetnost je jedina koja je ostala verna prvobitnom jedinstvu. Prema Jungu, u podsvesti nosimo manje ili više potisnut suprotni pol. Ako prihvatimo da je iracionalno naš ženski deo, umetnost bi bila izraz ženskosti koju je preoblikovala muška svest, i predstavljala bi možda jedino potpuno ispoljavanje čoveka u ovom apstraktnom univerzumu. Ideal koji smo izgubili

jeste ideal koji Kinezi simbolički izražavaju kao Tai-Gi-Tu, čija dva dela sačinjavaju skladnu celinu, imaju isti oblik i površinu, međusobno se dopunjavaju i traže – žensko i muško. Duh se nadahnjuje i samooplođuje uzajamnim dejstvom dva pola, i bez te saradnje nema ni rođenja, ni prosvetljenja. Ni telesnog, ni duhovnog. Ovaj nezgrapni scijentistički mentalitet precenio je racionalno mišljenje, ali danas znamo da nijedna spoznaja ne proističe iz razumevanja: razum samo nadograđuje ono što već postoji kao klica u najdubljim intuicijama.

Vreme je da magijsko mišljenje ponovo stane rame uz rame sa logičkim mišljenjem, i treba da imamo na umu kako ovo drugo ne može postojati bez onoga prvog.

Savlađivanje krize tako mora pretpostaviti povratak magijskom i ženskom. Prevrednovanje mita, priznavanje takozvanih primitivnih kultura, prihvatanje alogičnih elemenata, sve nam to ukazuje na način na koji treba da se savlada ta kriza, najveća, najdubija i najopasnija sa kojom se ljudska rasa ikada suočila.

Ako generali Sjedinjenih Država i Sovjetske Rusije (sve same muškarčine, kao što se zna) ne pritisnu neko dugme koje bi započelo atomski rat, sa svojom tipično muškom pameću.

Gamocentrizam

Shemu savremene krize i mogućeg načina da se ona razreši, dakle, vidim na sledeći način:

Srednjevekovno društvo (MI) – Merkantilistički individualizam renesanse (JA) – Nauka i kapitalizam (TO) – Romantičarska i egzistencijalistička, konkretna i ženska pobuna (JA) – Fenomenološka sinteza, ka novoj žensko-muškoj zajednici (MI).

Naprednjaci ili nazadnjaci?

Zbog vrste razmišljanja koju gajim u vezi sa polom i okultnim silama – a da nikoga uopšte ne zanima moja odbrana društvene pravde – izašao sam na glas kao nazadnjak među duhovima koji su u prošlom veku

napuštali hramove kako bi se poklonili Voltinoj bateriji. Sada se klanjaju pred ciklotronom, čime njihov pozitivizam postaje spektakularniji, ali ne manje naivan. On je isto onako bedan kao i onaj negdašnji, ali se mnogo teže može braniti, zbog razornih argumenata koje je na njega primenila najnovija filozofija.

Molim vas, neka žene ne dozvole da ih savladaju takve elektromagnetske papazjanije, i neka pomisle da, ako čovečanstvo treba da se spase, to neće biti zahvaljujući razvoju japanske elektronike, nego zahvljajući povratku Majci Zemlji koju smo zaboravili. A one su njena istinska manifestacija.

Od kosmosa do čoveka

Briga ljudskoga bića uvek je podlegala izvesnom ritmu: od Univerzuma ka sopstvenom Ja, od svoga Ja do Univerzuma. Zanimljivo je da je uvek započinjao ispitujući prostrani univerzum: mnogo pre nego što se Sokrat upitao o dobru i o zlu, o sudbini našega života i o stvarnosti smrti, deca filozofi iz Jonije istraživala su tajnu Kosmosa, zadatak vode i vatre, zagonetku zvezda.

Danas, kao i uvek kada se platonski ciklus vrati u tačku katastrofe, čovek usmerava pažnju na sopstveni unutrašnji svet. A velika tema književnosti nije pustolovina čoveka koji se bacio na osvajanje spoljašnjeg sveta, nego pustolovina čoveka koji istražuje ponore i pećine sopstvene duše.

Roman i fenomenologija

Doktrine se ne pojavljuju slučajno: s jedne strane, one produžavaju i produbljuju dijalog koji ne prestaje tokom različitih epoha; s druge, one su izraz razdoblja u kojem se pojavljuju. Kao što stoička filozofija nastaje uvek u vreme despotizma, kao što marksizam izražava duh jednog društva koje silovito ulazi u industrijalizaciju, egzistencijalizam je preveo teskobe čoveka koji proživljava rušenje jedne tehnolatrijske civilizacije.

A to ne znači da je prevodi jednoznačno i doslovno, jer jedna doktrina se razrađuje na način kompleksan i uvek polemičan. Dok je racionalizam bio dominantna teza počev od renesanse, iracionalizam je provaljivao s vremena na vreme, sa sve većom snagom, dok se nije dokopao prevlasti. I premda savremeni egzistencijalizam nije (kako to mnogi pretpostavljaju) običan iracionalizam, izvesno je da je nastao kroz borbu koju su ljudi u prošlom veku započeli protiv razuma.

Zeitgeist koji se u filozofiji ispoljio kroz egzistencijalizam, u književnosti je to učinio kroz onu vrstu stvaralaštva koja u suštini započinje sa Dostojevskim, i veran je saputnik ove filozofske tendencije na polju književnosti, do te mere da mnogi tvrde, olako, da je „književnost postala egzistencijalistička“, kada je ona u stvari spontano nastala vek pre nego što je ušla u modu, i kada se u stvari nije književnost toliko približila filozofiji koliko se ova približila književnosti: književnost je uvek bila antropocentrična, dok su se filozofi okrenuli konkretnom čoveku upravo sa egzistencijalizmom.

Ali, najdublja je istina da su se obe te aktivnosti duha istovremeno stekle u istoj tački i to iz istih razloga. S tom razlikom što, dok je za romansijere taj prelaz bio lak, jer im je bilo dovoljno da naglase problemski karakter svog večnog protagoniste, za filozofe je bio teži, jer su morali da se spuste iz svojih apstraktnih spekulacija u nedoumice konkretnog bića. Kako bilo da bilo, u istom trenutku kada je književnost postala metafizička sa Dostojevskim,

metafizika je postala književna sa Kjerkegorom.

Dakle: ako je okretanje prema ja i pobuna protiv razuma kamen temeljac i početak ovog novog modaliteta, nije tačno, kako to mnogi površni kritičari pretpostavljaju, da se proces tu završava. Naspram preterivanja sa razumom, vitalizam je, na zdrav način, vratio ugled životu i njegovim instinktima. Ali eksplozija najprimitivnijih i najsilovitijih instinkta u Prvom svetskom ratu morala je izazvati, otišavši u krajnost, želju za produhavljenjem koja se pojačala posle Drugog rata i njegovih koncentracionih logora. To je jedan od uzroka koji su udaljili egzistencijalizam od pukog vitalizma, a da onaj prvi nije zbog toga prestao da brani konkretnog čoveka. Čovek nije bio, na kraju krajeva, niti samo čist razum niti puki instinkt: oba svojstva morala su se spojiti u vrhunske duhovne vrednosti koje razlikuju čoveka od životinje. Počev od Huserla, filozofija se više neće usredsređivati na pojedinca, koji je potpuno subjektivan, nego na osobu, koja čini sintezu pojedinca i zajednice.

Savremena filozofija i roman predstavljaju tu sintezu suprotnosti: nešto nalik na sintezu lirske poezije i racionalističke filozofije.

Počev od Huserlovog otkrića, filozofija je prestala da uzima kao model egzaktne i prirodne nauke, one nauke koje se oslanjaju na pojmove dobijene apstrakcijom pojedinačnih činjenica. Tako se filozofija približila književnosti, jer roman nikada nije napuštao (ni u doba najgoreg sciјentizma) konkretnu stvarnost onakvu kakva jeste, bogata, raznovrsna i protivrečna. Pesnik koji posmatra drvo i koji opisuje drhtaj koji povetarac izaziva u njegovom lišću ne pravi fizičku analizu te pojave, ne pribegava načelima dinamike, ne razmišlja po matematičkim zakonima svetlosnih efekata: zadržava se na čistoj pojavi, na čednom i živom utisku, na čistom i lepom sjaju i podrhtavanju lišća koje ljulja vetar.

Ako je tako, šta je drugo književni opis nego čista fenomenologija? I ta filozofija konkretnog čoveka koju je stvorio naš vek, u kojoj telo ne može da se razdvoji od duše, kao ni svest od spoljašnjeg sveta, niti moje sopstveno Ja od drugih ja koja žive sa mnom, zar to nije bila prećutna

filozofija koju je scijentistički mentalitet nesavršeno i na svoju štetu lažno predstavljao – filozofija pesnika i romansijera?

Dva Borhesa

Bečki kružok je smatrao da je metafizika jedna grana fantastične književnosti. I taj aforizam koji je filozofe dovodio do besa pretvorio se u Borhesovu književnu platformu.

U jednom od svojih eseja pripoveda kako je neki mongolski car sanjao nekakvu palatu i naredio da mu se sagradi u skladu sa tom vizijom; mnogo vekova kasnije, neki engleski pesnik, koji nije znao za oniričko poreklo palate, sanja tu istu palatu i piše jednu pesmu. Borhes se pita: „Koje bi nam objašnjenje bilo draže? Oni koji unapred odbacuju natprirodno (ja uvek pokušavam da pripadam tom esnafu) smatraće da je priča o dva sna podudarnost... Drugi će tvrditi da je pesnik nekako saznao da je car sanjao palatu... Najviše očaravaju pretpostavke koje prevazilaze prirodu...” Na dve stranice stavlja pred nas ove očaravajuće varijante.

Bilo bi dovoljno staviti ove snove ili neke druge kojima obiluje njegovo delo nasuprot sasvim jednostavnom ali zlokobnom košmaru Ane Karenjine o mužiku, pa da se vidi provalija koja postoji između književnosti koja za cilj ima prijatnu igru i one druge koja istražuje (jezivu) istinu ljudske rase.

Ludički duh vodi eklekticizmu, kao što se vidi u ovom istom odlomku: postoji nekoliko tumačenja, od kojih svako podrazumeva različitu filozofiju. Nasuprot tome, pisac kao Kafka uvek ima samo jednu, opsesivnu metafiziku. A pošto kod Borhesa ima obilja mogućnosti, odbijamo da verujemo u njegovo verovanje: njegove pustolovine različite su od jedinstvene i užasne Kafkine pustolovine kao Don Huanova ljubakanja od Tristanove tragične priče. Kod Borhesa postoji jedna jedina vernost i jedna jedina zajednička nit – stil.

On sam priznaje da po filozofiji čeprka iz čisto estetskog zanimanja u potrazi za onime što u njoj može biti pojedinačno, jedinstveno, zabavno i neobično: da krilonogi Ahil ne može da stigne kornjaču, kako je to

čudno! Logički paradoksi, *regressus in infinitum*, solipsizam, to su teme za lepe priče. A pošto će napraviti priču od Berklijevog empirizma, a neće hteti da propusti priliku da izradi drugu sa podjednako zapanjujućom Parmenidovom sferom, njegov eklekticizam je neizbežan. A sa druge strane, i beznačajan, jer njemu cilj nije istina. Tom eklekticizmu dolazi u pomoć znanje koje nije strogo, i koje brka, već prema književnim potrebama, determinizam sa finalizmom, beskonačno i neodređeno, subjektivizam i idealizam, logičku ravan sa ontološkom ravni. On se šeta kroz svet misli kao ljubitelj starina po antikvarnici, i njegove književne odaje nameštene su sa istim vrsnim ukusom ali i uz isto mešanje bez reda kao i dom onoga diletanta.

Borhes to zna, pa čak i mrmlja o tome. Ali ona vrsta čitaoca koji sa svetim strahom pada ničice čim pročita reč kao što je *aporija*, smatra za duboki nemir ono što je uglavnom sofisticirana razbibriga. I umesto da zapamti vrednog Borhesa, divi se autoru tih vežbi.

Iz Borhesovog straha od trnovitog stvarnog života nastaju dva istovremena stava koji se međusobno dopunjavaju: on se igra u jednom izmišljenom svetu i vezuje se za platonovsku tezu, jednu suštinski intelektualnu tezu. Intelpekt (čist, proziran, nesklon metežu i graji) njega opčinjava. Ali pošto sa druge strane želi i dalje da se igra, želi da ne učestvuje u uvek napornom procesu istine, on od intelekta uzima ono što bi uzeo i neki sofista: ne traganje za istinom, nego raspravljanje iz samog mentalnog zadovoljstva u raspravi, a pre svega ono što se podjednako sviđa književniku kao i sofisti – *rasprava rečima*, i o *rečima*. Privlači ga ono pokretno, bipolarno, šahovsko što inteligencija ima; vragolastog, inteligentnog i radoznalog, privlače ga sofisterije, zanosi ga pretpostavka da *svi mogu biti u pravu* ili, još bolje, da *niko nije istinski u pravu...* Kod Sokrata se divi čarobnjaku reči, oštroumnom raspravljaču koji je mogao dokazati neku istinu i njenu suprotnost slušaocima koji ga prate bez pogovora i zanemeli od čuda. U tom trenutku, za njega filozofija ne može imati za cilj istinu (u

nekom drugom, ozbiljnije i sa većim osećanjem krivice, reći će suprotno), i sve se može opovrgnuti.

Pa čak i kada je u slučaju teologije problem ozbiljniji, i tu će sve biti pitanje reči, sama književnost. Jeresi su varijante pravoverja, baš kao što se, smirenije, dešava u filozofiji, ali ovde se to plaća krstom ili lomačom, a ne Borhesovim mukama, jer on te priče razmatra sa ironijom, na odstojanju, uz umereno (intelektualno) čuđenje, kao veštinu kombinatorike – Đavo može biti Bog, Juda može biti Hristos. Kaže: „Tokom prvih vekova naše ere gnostici su vodili raspravu sa hrišćanima. Bili su potučeni do nogu, ali možemo sebi predstaviti njihovu nemoguću pobedu. Da je pobedila Aleksandrija, a ne Rim, ekstravagantne priče koje sam ovde sažeo zarad čitaočeve nedeljne razonode, bile bi koherentne, veličanstvene i svakodnevne...”

Ni u jednoj priči se taj eklekticizam ne sažima bolje nego u *Tlön, Uqbar, Orbis Tertius*: tamo su sve njegove naklonosti, pa čak i sve njegove zablude, i sa svakom od njih on gradi po jedan veleumni univerzum. Niti on veruje u ono što tamo kaže, niti mi verujemo, mada nas sve očarava *metafizička mogućnost* koju ima u sebi. I tako u čitavom njegovom delu: te svet je san, te reverzibilan je, te postoji večiti povratak, te besmrtnost se dostiže kroz sećanje drugih, te besmrtnost ne postoji osim u večnosti: sve podjednako važi i ništa, strogo uzevši, ne važi. U jednom eseju reći će nam, svečano, da „ni osveta ni oproštaj ni zatvori, pa čak ni zaborav ne mogu da promene neranjivu prošlost“, ali u *Pjeru Menaru* nam pokazuje kako sadašnjost menja crte onoga što je prošlo. I ako se upitamo u koju od dve suprotstavljene varijante veruje Borhes, moraćemo da zaključimo da veruje u obe. Ili ni u jednu.

Međutim, postoji konstanta koja se uporno ponavlja, možda u strahu od surove stvarnosti: pretpostavka da je ova stvarnost san. A pošto je ovo pretpostavka koju je racionalizam branio od svojih početaka, pravi Borhesov zaštitnik je Parmenid. Ispod te fantazmagorije, kako to hoće Lajbnic, uvek postoji neko objašnjenje. Na taj način, za ovoga pesnika razum vlada svetom, pa čak i njegovi

snovi i magije moraju biti skladni i razumljivi, a njegove zagonetke, kao i zagonetke detektivskih romana, konačno imaju ključ.

Za Lajbnica nema slučajnosti i sve ima svoj „*raison d'être*“, a ako nam je on često nerazumljiv, to je zato što ličimo na Boga, ali ne dovoljno. A ideal saznanja je da se haotična masa „*vérités de fait*“ polako svodi na božanski poredak „*vérités de raison*“²². Fizičari, koji uspevaju da izraze složeni mehanizam nekog procesa matematičkom formulom, na zemlji ostvaruju ovaj Lajbnicov ideal; onoga dana kada ljudi budu mogli da proračunaju mržnju ili da dedukuju zločin, taj će filozof konačno spavati mirno. U međuvremenu, izvesna vrsta detektivskih pisaca pokušava da ga umiri. Edgar Po je izmislio tu strogo racionalnu priču u kojoj detektiv ne trči po krovovima, nego sastavlja lance silogizama; i u njoj bi zločinac mogao (a možda i morao) da bude obeležen nekim algebarskim simbolom. Borhes, u saradnji sa Bjoj Kasaresom, dovodi do logičke krajnosti izum svoga prethodnika, čineći da detektiv don Isidro Parodi rešava zagonetke zatvoren između četiri zida: on je verna kopija matematičara Leverijea, koji, zatvoren u svojoj matematičarskoj sobi, pokazuje astronomima iz neke opservatorije prisustvo nove planete. Kao skroman simulakrum Lajbnicovog boga, don Isidro Parodi daje prigradsku verziju tog *characteristica universalis*²³. Uz dodatak (ironični) da je soba u kojoj

²² *Vérités de fait, vérités de raison* - Činjenične istine, istine razuma - franc. Prema Lajbnicu, jezik se sastoji od istinitih i lažnih iskaza, a istinitost se određuje time što odgovara, s jedne strane, stvarima, činjenicama, a sa druge razumu; da bi to bilo moguće, potrebno je da jezik bude zasnovan. Lajbnic zasniva istinitost jezika na učenju o analogiji: postoje ideje, i njihovi logički odnosi; u pogledu načela i pravila logike, vezuje se za tezu o jedinstvenosti bića: ljudi se sa Bogom slažu po pitanju odnosa, ali ne mogu da imaju iste ideje kao Bog, jer kod Boga svaka ideja ima beskrajno mnogo predikata, a kod ljudi je ideja uvek nejasna i zbrkana, jer su oni konačni. - *Prim. prev.*

²³ Univerzalno pismo – lat. Po Lajbnicu, elementi univerzalnog jezika trebalo bi da budu predstavljeni karakterima koji će što je više moguće ličiti na označenike, kao egipatski ili kineski ideogrami, ili znaci alhemičara i kabalista, jer će tako, govoreći oku, univerzalni jezik izbeći da bude sveden na pojedinačne jezike, a sastav karaktera morao bi odgovarati sastavu označenika, dajući definiciju na osnovu koje bi bilo moguće izvesti svojstva nekog pojma, kao što se izvode svojstva nekog

proračunava zločine njegova zatvorska ćelija.

U *Smrti i busoli* doseže se paradigma. Autor razvija čisto logički i geometrijski problem. Revolveraš Red Šarlah mrzi detektiva Lenrota i zaklinje se da će ga ubiti; ali taj jedini psihološki sastojak *prethodi* problemu i nema udela u njemu osim kao prvobitni pokretač.

Kao i Borhes, zločinac voli simetriju, strogost, dijagram i silogizam; on smišlja i izvršava matematički zadatak; detektiv se na kraju nađe na *unapred utvrđenoj tački* romba ucrtanog u grad, i revolveraš ga ubija kao čovek koji završava demonstraciju – *more geometrico...* U toj priči ne izvršavaju se nekakva ubistva (ne dao Lajbnic!); dokazuje se jedna teorema. Grad u kojem Šarlah zadaje smrt jeste Buenos Ajres, ali kao da nije: to je proziran i avetinjski grad, imena njegovih stanovnika su neverovatna, hladnoća u ponašanju je neljudska. Ako se misli da je geometrija sistema ono što zanima autora, sve su to vrline, a ne mane. U dokazivanju teoreme nije važno ime tačaka ili segmenata, grčka ili latinska slova kojima se oni obeležavaju; jer ne dokazuje se istina za neki poseban trougao, nego za trougao uopšte. Razume se, zločini se svakako moraju izvršiti negde; ali bilo bi pogrešno dati toj stvarnoj figuri previše precizno značenje, kao da vrednost zaključaka zavisi od te vrste ispravnosti. Potreban je neki pomalo generički grad, sa bilo kakvim imenima; neki Buenos Ajres gde bi sve bilo dovoljno uopšteno da bi sve moglo biti geometrija, a ne puka istorija i geografija. Priča je mogla (i strogo uzev, morala) da počne ritualnim rečima matematičkog univerzuma: „Neka bude grad X...”

Bezmalobismo mogli tvrditi kako Borhes daje književni primer za slavni problem racionalnosti realnog i njegove (strašne) posledice – nepomičnosti. Kako bi bilo moguće shvatiti posledicu ako bi ona *zaista sadržala* neki nov element? *Causa sive ratio*, događaj nestaje, različito se završava u jednom jedinom. Posle toliko vekova, eksperimenata, mašina, filozofa i ratova, uvek ta vrsta ljudi završava u Parmenidovoj sferi.

U *Smrti i busoli* imamo dve mogućnosti tumačenja: ili je to priča o nečemu što se dogodilo, ali je strogo uzročno (Lenrot može predvideti zločin, ali ga ne može sprečiti); ili je to opis nekog idealnog objekta, kao što je trougao ili hipogrif. Ali u svakom od dva slučaja *tok postoji samo kao privid*. Kao i u svakom determinističkom univerzumu, ništa nije stvarno novo i „sve je pisano“, kako bi to rekao neki od onih muslimanskih tekstova koje Borhes s razlogom voli da citira. Kada se pretvori u čistu geometriju, priča ulazi u carstvo večnosti. I kada je čitamo, taj muzej večitih oblika uzima na sebe *privid vremena*, koji smo mu pozajmili baš mi, čitaoci; i u trenutku kada se čitanje završi, senke večnosti ponovo se spuštaju na zločince i policajce. Književnost izvan vremena, iz koje racionalisti kao Borhes mogu da skoče u ovakva domišljanja: da nismo i mi knjiga koju Neko čita? Da nije i naš život samo vreme čitanja?

Kada se problem tako gleda, besmisleno je da nam pokazuju kao zaslugu (posrednu) sliku Buenos Ajresa koju autor ostvaruje u toj priči. Sam Borhes je izjavio da ne misli da je ikada kao tu dao tajni ton našeg čudovišta. Što bi, da je tačno, predstavljalo tužan neuspeh u odnosu na ono što je on sam morao sebi strogo staviti u zadatak: da li je hteo da se bavi folklorom ili da dokaže teoremu? Ta namera da opisuje bila bi podjednako neumesna kao kada bi Pitagora pokušao da nam dočara lokalnu boju Krotona preko svoje teoreme o hipotenuzi.

A ipak, tačno je: udaljeni žamori Buenos Ajresa dopiru do nas iz onog apstraktnog grada. To je filozofski dostojno prezira, ali nam otkriva da je, uprkos svemu, autor pesnik a ne geometar, otkriva nam da čak ni on ne može stanovati u toj platonskoj metropoli.

Umetnost je – kao san – gotovo uvek čin suprotstavljen dnevnom životu. Ovaj surovi svet koji nas okružuje fascinira Borhesa, a u isto vreme ga užasava. I on se udaljava u pravcu svoje kule od slonovače zarad same sile koja ga opčinjava. Platonski svet je lepo utočište: neranjiv je, a on se oseća nezaštićen; čist je, a on mrzi prljavu stvarnost; osećanja su mu strana, a on beži od izliva

osećajnosti; večan je, a njega tišti prolaznost vremena. Iz straha, iz gađenja, iz stida i zbog melanholije, postaje platonovac.

Zatvoren, dakle, u svojoj kuli, stvara svoje igre. Ali udaljeni žamor stvarnosti dopire do njega: žamor koji se probija kroz prozore i koji se penje iz najveće dubine njegovog sopstvenog bića. Na kraju krajeva on nije idealna figura iz muzeja Meinong, nego čovek od krvi i mesa koji živi u ovom svetu, ma kakva bila sredstva za koja bi se mašio da se toga oslobodi. On svet nema samo spolja, na ulici: ima ga i unutra, u sopstvenom srcu. A kako se izolovati od sopstvenog srca?

I tako, u njegovim apstraktnim esejima i pričama, taj prigušeni žamor se provlači, čuje se, on daje boju kroz pogrešne reči i izraze koji se ne bi smeli pojaviti: kako kada bi se uz reč hipotenuza kod Pitagore pojavila (kao određenje) neka reč, koliko daleka od matematičkog sveta, toliko i „apsurdna“ ili „štetna“. Reči, epiteti i prilozi koji se, zbilja, pojavljuju u tim pripovestima koje su želele da budu čiste, ali u tome ne uspevaju. A čovek koji je želeo da bude progнан iznova se pojavljuje makar to bilo i jedva primetno, makar i na trenutak i nejasno, sa svojim strastima i osećanjima. Pa čak i nekakav grad X gde Red Šarlah izvršava svoje zločine počinje da nas podseća na Buenos Ajres.

A skrivenog Borhesa, Borhesa koji ume da bude strastan ili zloban kao i svi mi, vidimo ili naziremo iza njegovih apstrakcija, protivrečnog i punog krivice. Tako taj pisac koji govori kako u filozofiji traži samo očaravajuće književne mogućnosti, i koji ih zbilja koristi za svoje priče, sa druge strane priznaje da „istorija filozofije nije zaludna razbibriga niti igra rečima“... Pisac koji stavlja visprenost kao najuzvišenije svojstvo književnosti i koji od domišljatog predmeta pravi osnovu (pa čak i suštinu) mnogih svojih uzoritih priča, kaže nam na drugom mestu, s pravom, „kada bi sve bilo u sadržaju, ne bi postojao *Don Kihote*, ili bi Šo vredeo manje od O'Nila“.

Autor koji se divi Lugonesu i smatra ga našim najvećim piscem, zbog njegovog u osnovi verbalnog genija, i koji

proglašava Keveda za najvećeg u španskoj književnosti, kaže nam na drugom mestu (i s pravom) da je književnost kao formalna igra podređena u odnosu na književnost ljudi kao što su Servantes ili Dante, koji se njome nikada nisu bavili na taj način.

U stvari, igra odlaže, ali ne poništava njegovu teskobu, njegove nostalgije, njegove najdublje tuge, njegove najljudskije resantimane. Očaravajuće teološke podvale i čisto verbalna magija u krajnjoj liniji njega ne zadovoljavaju. I njegovi najdublji nemiri i strasti onda se iznova javljaju u po nekoj pesmi ili u nekom proznom odlomku u kojima se istinski iskazuju ta previše ljudska osećanja (Kao u *Povesti odjeka jednog imena*), kao i u divljenju koje pokazuje prema umetnicima koji nikako nisu paradigma njegove estetike, niti njegove književne etike: Vitmenu, Marku Tvenu, Geteu, Danteu, Servantesu, Leonu Bloa, pa čak i Paskalu.

Ali taj povratak uvek je dvosmislen, ovek ostaje na pola puta ili opovrgava nekom rečenicom ili nekom varijacijom njegov povratak u stvarnost. Ili ga konačno upropašćava njegova strast prema rečima, njegovo retoričko oštroumlje.

Tako Leon Bloa o kojem će nam govoriti neće biti onaj mistični varvarin, nego onaj koji izriče čudnovatu pretpostavku da za rusko carstvo možda nije odgovoran car nego njegov čistač cipela; iz ogromnog *Don Kihota* preporučuje nam njegove „delimične čarolije“; kod ogorčenog Dantea uživaće u njegovoj složenoj i knjiškoj teologiji, ili u obliku njegovog pakla; kod kompleksnog Džojlsa oduševljavaće se izumiteljem reči i tehničkih postupaka, njegovom erudicijom i visprenošću; od strašnog Ničea zadržaće (privlačnu i književnu) tezu o večnom povratku; od osornog i uznemirenog Šopenhauera njegovu strast prema umetnosti i njegovu ideju o svetu kao ishodu volje i predstave.

Ispod te dvosmislenosti čini mi se da primećujem tajni kult onoga što njemu nedostaje – života i snage. Koje drugo objašnjenje pronaći za divljenje koje ovaj strogi literata iskazuje prema tim naprasitim stvaraocima? Koje je drugo objašnjenje njegovog kulta predaka ratnika,

prigradskih razmetljivaca, Vikinga i Langobarda? A pošto već ne može ili neće da učestvuje u stvarnom i savremenom varvarstvu, barem učestvuje u književnom varvarstvu prošlosti, dovoljno dalekom da bi se pretvorilo u skup (lepih) reči. To je ritual kroz koji se, kao u nadmoćnim religijama, pričešćujemo krvlju i telom žrtvovanoga preko njegovih lepih i beživotnih simbola.

U mitu o Fedru, Platon priča kako duša padne na zemlju onda kada već nazre večnost; kada padne i kada bude osuđena na telesnu tamnicu, zaboravlja čarobni nebeski svet, ali nasleđuje nešto od onog bratstva sa bogovima – inteligenciju. I to božansko oruđe ga upozorava da je protivrečni Univerzum u kojem živi iluzija, i da iza ljudi koji se rađaju i umiru, iz carstava koja nastaju i ruše se, postoji istinski Univerzum koji ne propada, večan je i savršen.

Poročni Sokrat, čovek koji je duboko (a možda i dramatično) osećao privremenost svoga iskvarenog tela i neobuzdanost svojih strasti, sanja o tom besprekornom Univerzumu i podstiče ljude da se u njega uzdignu uz pomoć one metafore večnosti koju su smrtnici izmislili, a to je geometrija.

I Borhes, telesni Borhes, osećajni Borhes, koji možda dramatično pati zbog svoje fizičke privremenosti, biće koje je kao i mnogi umetnici (kao i mnogi adolescenti) tražilo red u gomili, spokoj u nemiru, mir u nesreći, ruku pod ruku sa Platonom takođe pokušava da dopre do univerzuma koji ne propada. I tada stvara priče gde aveti koje žive u rombovima ili bibliotekama ili lavirintima, ili koje žive i pate samo u rečima, jer im je strano vreme, a patnja je vreme i smrt. Oni su tek simbol mramorne onostranosti. Iznenada, izgledaće kao da je po njemu jedino što je dostojno velike književnosti nečist duh: to će reći, čovek, čovek koji živi u ovom zbrkanom heraklitovskom svetu, a ne avet koja obitava na platonskom nebu. Jer ono što je svojstveno ljudskom biću nije čist duh, nego ona mračna i razapeta međuoblast duše, ona oblast u kojoj se dešava sve najozbiljnije u životu: ljubav i mržnja, mit i fikcija, nada i san, i ništa od

toga nije strogo duhovno, nego je to snažna i uzburkana mešavina ideja i krvi, svesne volje i slepih nagona. U nedoumici i potištena, duša se pati između tela i razuma, dok njome vladaju strasti smrtnoga tela a ona sama teži večitosti duha, u neprekidnom kolebanju između relativnosti i apsoluta, između propadanja i besmrtnosti, između đavolskog i božanskog. Umetnost i poezija nastaju u toj smušenoj oblasti, i upravo zbog te smušenosti – bog ne piše romane.

I zato ta vrsta platonskog opijuma ničemu nam ne služi. Pa nam se na kraju čini da je sve igra, sve privid, detinjasto bežanje od stvarnosti. Te ako bi i taj svet bio istinski svet, onaj koji su potvrdile filozofija i nauka, ovaj ovdašnji svet je za nas jedini stvaran, jedini koji nam pruža nesreću, ali nas i ispunjava: ova stvarnost od krvi i vatre, od ljubavi i smrti u kojoj svakodnevno živi naše telo i jedini duh koji zaista imamo – otelovljeni duh.

To je trenutak u kojem Borhes (lepo i potresno) piše, pošto je opovrgao vreme: „*And yet, and yet...* Poricati sled vremena, poricati astronomsko vreme, to su javni očaji i tajne utehe... Vreme je supstanca od koje sam napravljen. Vreme je reka koja me nosi, ali ja sam reka; ono je tigar koji me čereči, ali ja sam tigar; ono je vatra koja me proždire, ali ja sam vatra. Svet je, na nesreću, stvaran: ja sam, na nesreću, Borhes.“

U ovom konačnom priznanju nalazi se Borhes koga želimo da sačuvamo i onaj koji se zaista može sačuvati: pesnik koji je po nekad pevao o stvarima skromnim i prolaznim, ali jednostavno ljudskim: o sumraku u Buenos Ajresu, o dvorištu iz detinjstva, o ulici u predgrađu. To je (usuđujem se da prorekнем) Borhes koji će ostati. Borhes koji se posle svog olakog prolaska kroz filozofije i teologije u koje ne veruje vraća na ovaj svet, manje blistav, ali svet u koji veruje; ovaj svet u kojem se rađamo, patimo, volimo i umiremo. Ne u ma koji grad X gde simbolični Red Šarlah izvršava svoje geometrijske zločine, nego u ovaj stvarni i konkretni, prljavi i uskovitlani, odvratni i dragi Buenos Ajres u kojem živimo i trpimo.

Od stvari ka teskobi

Slepo se bacivši na osvajanje spoljašnjeg sveta, zaokupljen samo time kako će upravljati stvarima, čovek je konačno sam sebe postvario, pošto je pao u sirovi svet u kojem vlada slepi determinizam. Predmeti su ga gurali, i kao igračka samih okolnosti čijem je stvaranju doprineo, čovek je prestao da bude slobodan i postao jednako bezimen i bezličan kao i njegova oruđa. Više ne živi u iskonskom vremenu bića, nego u vremenu sopstvenih časovnika. To je pad bića u svet, to je ospoljenje i uprošćavanje njegovog postojanja. Osvojio je svet ali je izgubio samoga sebe.

Sve dok ga teskoba ne probudi, makar se probudio u svetu košmara. Nesiguran i nespokojan, iznova traži put do samoga sebe, kroz pomrčinu. Nešto mu šapuće da je uprkos svemu slobodan ili da to može biti, da on u svakom slučaju nije isto što i zupčanik. Pa čak i činjenica da je otkrio kako je smrtnan, turobno uverenje da je shvatio sopstvenu konačnost, takođe je na izvestan način utešno, jer mu na kraju krajeva dokazuje da je nešto različito od ravnodušnog i neutralnog zupčanika: dokazuje mu da je ljudsko biće. Ništa više, ali i ništa manje nego čovek.

Odati priznanje telu

Moderna vremena su sagrađena na nauci, a postoji samo nauka o opštem. Ali pošto zapostavljanje pojedinačnog znači uništenje konkretnog, moderna vremena su sagrađena filozofski uništavajući telo. A ako su ga platoničari isključili iz religioznih i metafizičkih razloga, nauka je to učinila iz ledeno gnoseoloških razloga.

Između ostalih katastrofa za čoveka, ta zabrana je naglasila njegovu samoću. Jer gnoseološka zabrana osećanja i strasti, i prihvatanje isključivo univerzalnog i objektivnog razuma, pretvorilo je čoveka u stvar, a stvari ne komuniciraju: zemlja u kojoj je najveća elektronska komunikacija istovremeno je i zemlja gde je najveća usamljenost ljudskih bića.

Jezik (života, a ne matematičara), taj drugi živi jezik koji predstavlja umetnost, ljubav i prijateljstvo, sve su to pokušaji koje čini Ja sa svoga ostrva kako bi prevazišlo samoću i ponovo se povezalo. A ti pokušaji su mogući samo između subjekata, ne posredstvom apstraktnih simbola nauke, nego posredstvom konkretnih simbola umetnosti, posredstvom mita i fantazije – konkretnih univerzalija. I dijalektika egzistencije funkcioniše tako da utoliko više dopiremo do drugog ukoliko dublje uronimo u sopstvenu subjektivnost.

Nismo hteli da kažemo kako su moderna vremena zanemarila telo, nego da su mu oduzela sposobnost saznavanja: prognala su ga u carstvo čiste objektivnosti, ne primećujući da su tako postvarili samog čoveka pošto je telo konkretni oslonac njegove ličnosti. Ova civilizacija rascepa razdvojila je sve od svega – pa i dušu od tela. Uz užasne posledice. Pogledajte ljubav: telo drugog je predmet, i dok dodir postoji samo između tela to je samo oblik onanije; tek kroz odnos sa celinom tela i duše Ja može izaći iz samoga sebe, prevazići svoju samoću i uspeti da se spoji. Zato je čist seks tužan, jer nas ostavlja u početnoj samoći uz otežavajuću okolnost neuspelog pokušaja. Tako se objašnjava to što, iako je ljubav bila

jedna od središnjih tema svih književnosti, u literaturi našeg doba dobija neku tragičnu perspektivu i metafizičku dimenziju koju ranije nije imala: nije reč o kurtoaznoj ljubavi viteškog doba, niti o mondenoj ljubavi XVIII veka.

Odavanje priznanja telu koje su izdejstvovale egzistencijalističke filozofije značilo je i prevrednovanje psihološkog i književnog u odnosu na čisto pojmovno. Jer jedino roman može u celini da primi čistu misao, osećanja i strasti, san i mit. Drugim rečima: autentična antropologija (metafizika i metalogika) može se dostići samo u romanu, kad god, razume se, raširimo taj rod bez osećaja krivice koji potiče od književnog vizantinizma ili besmislene servilnosti prema duhu nauke.

Sokrat, Bodler i Sartr

U jednom eseju napisanom 1953. pomislio sam da sam ustanovio vezu između Sartra i Sokrata, vezu koja mnogo toga otkriva po pitanju njegove misli i njegovog smisla postojanja. Obojica su ružni, obojica mrze telo, obojica teže jednom savršenom duhovnom poretku. Odvratno im je sve što je mekano i ljigavo, a to je najgrublje ljudski oblik čoveka i svega u vezi sa njim, jer čak nema ni onu čistotu kakvu ima mineral ili kristal. Treba li da nas čudi što je Sokrat izmislio platonsko učenje? Tvorevine umetnosti i misli uglavnom su kao snovi – čin sukobljavanja. A platonsku misao nije mogla izumeti neka rasa besteslesnih anđela, nego ljudi strasni kao što su Grci, a posebno jedna osoba koja, kako je rekao neki stranac kada ga je upoznao, ima „sve poroke oslikane na svom licu“... Za tog filozofa, kao što će više od dvadeset vekova biti za Sartra, otelovljenje je pad, prvobitno zlo. I upravo zato što je vid najistančanije čulo, najbliže čistom duhu, kao i zbog perversne moći koju ima nad njima, oba filozofa će tome čulu dati prevashodno mesto u filozofiji. I tako, počev od toga Grka, neprijatelja telesnog, filozofija će postati čista kontemplacija koja prezire telo i krv; moraće da se čeka sve do egzistencijalizma da bi ta svojstva konkretnog čoveka ušla u filozofsko razmišljanje, makar to bilo onako protivrečno kao kod Sartra koji, ako je svesno i bio egzistencijalista, psihoanalitički je uvek bio platonovac, racionalista.

Maril-Alber u jednom oštroumnom ogledu smatra za važnu činjenicu to što je Sartr pokušao da dokaže neke od svojih ideja na Bodlerovom liku – to je ličnost koja ga je osvojila toliko da mu je dala nadahnuće za dva njegova junaka: Danijela i mladog Filipa. Ako pretražujemo autobiografske spise pesnika, naći ćemo, osim namere da napiše metafizički roman, i druge crte koje najavljuju Sartra: mržnju prema živoj prirodi, kult neplodnosti, opsednutost svetom leda ili kristala, patološki platonizam. Kod Bodlera postoji ista čežnja za čistotom kao i kod

mnogih drugih grešnika telom koji se osećaju krivima, ista dnevna mržnja prema telesnom koja je upravo naličje njegove noćne slabosti. A kako je žena nešto zemaljsko u najdubljem značenju, vlažno i prljavo po antonomaziji, platonizam je uvek vezan za strah od ženskog (isto kao što je egzistencijalizam, i romantizam uopšte, pobuna ženskih elemenata čovečanstva). Kao i sam Bodler, Rokenten oseća gađenje od dodira sa organskim svetom i čezne za čistim univerzumom koji paradigmatički predstavlja svet muzike i geometrije. Čezne za crncem koji se, sred nesavršenosti i ružnoće, u prljavom sobičku jednog njujorškog oblakodera, „spasava“ stvarajući melodiju koja će zauvek pripadati večnom i apsolutnom svetlu. Čini mi se da je podjednako vredno razmišljanja to što je Paskal, Sartrov prethodnik u jansenističkom stavu, možda zbunjeni adolescent u potrazi za čistotom, pronašao (privremeni) raj u matematici. Zreli Paskal kasnije će kazati da smo svi mi galijaši okovani za istu galiju, u iščekivanju smrti. Ako se toj ideji oduzme nada u Boga, ono što ostaje sasvim liči na Sartrovu misao. Sve u svemu, sa osećajem niže vrednosti koji imaju ružni, Sartr dodeljuje pogledu drugih gotovo natprirodnu moć da nas okameni i potčini; jer svet stvari je svet determinizma i postvariti čoveka znači oduzeti mu slobodu. Ljudsko biće se tako pokazuje kao dvosmislena i dramatična borba između predodređenosti fizičkog sveta i slobode svesti.

Od ove temeljne činjenice potiče niz posledica koje pokazuju ontološku vrednost stida, srama, odevanja i simulacije. Osećam stid zato što me posmatraju a to ne dokazuje samo moje sopstveno postojanje, nego i postojanje drugih bića kao što sam ja. Zajednički život tako se pokazuje kao borba na život i smrt između podjednako slobodnih svesti, od kojih svaka pokušava da okameni onu protivničku. Kada se oblačimo, kada prikrivamo, kada se maskiramo, pokušavamo da zavaramo neprijatelja. Ropstvo dostiže najveću i najviše ponižavajuću kulminaciju u polnom činu, gde je golo telo izloženo uz najveću nezaštićenost i u kojem reč „posedovanje“ dobija filozofski smisao, s onu stranu čisto

telesnog.

E. Munije upotrebljava jedno Sartrovo tumačenje psihologije, koje se približava onome koje mi sada realizujemo. Snažno osećaju biće i pate zbog toga što ih svet uzurpira: svet neprijateljski, mračan, preteći. Možda ih ova iskonska slabost, taj osećaj bespomoćnosti vodi tome da utvrde vrednost angažovanja, baš kao što nedostatak neke osobine može da nas usmeri ka profesiji koja je nadoknađuje – kao Demostenova mucavost. Već kod Kjerkegora se naslućuje to bekstvo pred opsadom braka i sveštenstva, uz pomoć dijalektičke piruete ili ironije. Ali ni kod koga drugog nije očigledniji taj utisak nego kod Sartra, za koga je „svet suvišan“ i preti da proguta ja; otuda važnost koju u njegovoj egzistencijalističkoj psihoanalizi dobija istovremeno fizički i ontološki pojam ljigavosti. U ljigavom, drugi kao da se prepušta mome dodiru da bi me bolje lišio mene samog. Rečju – to je univerzum jednog paranoika.

Zar taj bes prema biću ne iskazuje osećaj neuspeha u onome što Marsel naziva „bračnom vezom čoveka sa životom“? Ovde Munije dobrim delom prihvata kritiku nekih marksista upućenu Sartrovoj misli. Govori se mnogo o angažovanosti, ali za šta se uhvatiti? Za ništavilo? Za totalni apsurd? Mislim da je upravo ta protivrečnost između dubokog i mračnog uvida u *Mučnini* i njegovog jansenističkog osećanja krivice ono što podstiče na društvenu borbu: njegov politički aktivizam predstavlja reakciju volje koju njegova ontologija podriva u temelju.

Logika i Grci

Skladan Grk je izum XVIII veka, i ulazi u sastav arsenala opštih mesta kojem pripadaju i britanska flegma i francuski odmeren duh. Smrtonosne i turobne grčke tragedije bile bi dovoljne da razveju tu glupost, kada ne bismo imali više filozofske dokaze, a naročito izumevanje platonizma. Svaki čovek priziva ono što nema, pa ako Sokrat priziva Razum, to je baš zato što mu je on potreban kao odbrana od strašnih sila podsvesti. A ako ga Platon zatim ustanovi kao oruđe Istine, to je zato što nema poverenja u sopstvena pesnička osećanja. Nesavršeni smo, naše je telo grešno i smrtno, strasti nas zaslepljuju: kako ne težiti znanju koje je nepogrešivo i univerzalno? Zar ova teorema koju smo dokazali ne važi za sve i na svakom jeziku, zar nije ravnodušna prema besu ili milosrđu, naklonosti ili strasti? Eto, dakle, tajnoga puta ka večnosti. Matematika nam daje ključ i pokazuje put ka onostranom.

Odbacivanje umetnosti tada je postalo neizbežno (kao što na izvestan način ponovo postaje neizbežno u Sartrovom stavu), odbacivanje koje, kao što sam Platon nagoveštava kada kritikuje Homera, nije toliko etičko koliko metafizičko. U prvim dijalozima još govori lepo o pesnicima, ali u poslednjim ih se gnuša koliko i sofista, kao trgovaca Ne-Bićem, kao tehničara laži i iluzije. I to je prirodno, ako imamo u vidu šta kaže u *Državi*: Bog je stvorio arhetip stola, stolar stvara simulakrum tog arhetipa, a slikar stvara simulakrum tog simulakruma – to je iščezavanje na kub. (A to nam, uzgred, nudi najbolja kritika imitativne ili „realističke“ umetnosti.) Umetnici bi morali biti osuđeni, dakle, u ime Istine, kao filozofski faisifikatori.

Ukratko: Sokrat je izmislio Razum jer je bio bezumnik, a Platon je odbacio umetnost jer je bio pesnik. Dobri su to predskazivači Načela Protivrečnosti! Ta činjenica jednostavno pokazuje da Logika ne funkcioniše čak ni za svoje izumitelje.

O postojanju pakla

Ne znam da li je teoriju koju ću ukratko izložiti na ovim stranicama nekada neko već izložio. Pala mi je na um kao posledica nekih ličnih iskustava i, svakako, pod pritiskom jakih nesvesnih opsesija.

Polazim od jedne činjenice, koja je, pošto je činjenica, van svake rasprave – od postojanja predosećaja. Čak i ako prihvatimo da je tragični proročki san Cezarove žene proizvod puke legende, ozbiljni istraživači parapsiholoških pojava, od Viljema Džejmsa do Š. Rišea, prikupili su veliki broj dokumentovanih slučajeva. Setimo se samo dva: brodoloma Luzitanije, koji je predvidela Mistres King, i drugog, takođe klasičnog, koji navodi Riše, u vezi sa ministrom Bertoom, kome su 1874. predskazali da će biti „bogat, poštovan, ali će poginuti, kao armijski general, pod točkovima kola u trku“; kao što je poznato, nesreća se dogodila trideset i sedam godina kasnije, 21. maja 1911., i to baš onako kako je proreknuta. Neću ovde pominjati lična iskustva, koja, upravo zato što su lična, za mene imaju ogromnu, neizmernu važnost, ali za druge nemaju dokaznu vrednost; moram ipak reći da su me upravo ta lična iskustva, kao i mesečarstvo od kojeg sam patio kao dete, usmerili ka proučavanju parapsihologije. Ispričaću, naprotiv, izvanredni događaj sa nadrealističkim slikarom Oskarom Domingesom, jer, premda je on za mene bio vezan prijateljstvom i nekim zajedničkim radovima, ta epizoda prevazilazi sasvim privatno iskustvo, pošto je bila ne samo javna, nego je i predstavljala povod za mnoge studije i publikacije.

Bilo je to neposredno pred drugi svetski rat, u Parizu. Na jednoj proslavi koja se odvijala u nekom slikarskom ateljeu, Dominges, pijan i besan, bacio je čašu na jednoga od prisutnih; ali pošto je gađani uspeo da se izmakne, čaša je pogodila u lice Viktora Braunera, i izbila mu oko. Zaprepašćuje to što je Viktor Brauner već neko vreme slikao čitav niz likova sa probodenim ili iskopanim okom i, ako se dobro sećam, jedan autoportret sa strelom,

zabijenom u desno oko, sa koje je visilo slovo D. (Nemam pri ruci časopis *Minotaur* u kojem Pjer Mabij priča o svim pojedinostima, pa se zato moram malo osloniti na pamćenje.) Pripisati takav događaj nizu slučajnosti samo znači želju da se porekne istinsko objašnjenje – umetnikov instinkt za premoniciju, proročka vizija koja je tako često njegovo svojstvo, barem u izuzetnim trenucima. Obratite pažnju: prva slučajnost, Brauner je prisutan na sedeljci; druga, Dominges baca čašu u njegovom pravcu, ne misleći na njega; treća, napadnuta osoba je uspela da izbegne udarac; četvrta, čaša je pogodila Braunera u lice; peta, izbila mu je baš oko, pored tolikih drugih mogućnosti (da napravi podliv, da povredi lice na nekom drugom mestu, itd.).

Ako se postojanje predosećanja i prorokovanja prihvati, kako to objasniti? To je džinovski problem koji je do sada odolevao svim pokušajima racionalizacije: od spiritizma do četvrte dimenzije i Večnog povratka. Uostalom, često su ti pokušaji brkali filozofske planove, pripisujući na primer duhu ono što je svojstvo materije, kao kada bi se Ajnštajnova teorija, koja važi za fizički univerzum, tek tako primenila na svet duha, kojem je stran determinizam materije i njene prostorno-vremenske dimenzije.

Ljudsko telo kao materijalni predmet u stvari je podvrgnuto zakonima fizičkog univerzuma, pokorava se zakonu slučajnosti i živi u prostoru i vremenu (astronomskom). Za njega postoji „pre“ i „posle“, kao i za projektil ili za planetu.

Ali ono što možemo nazvati dušom, makar i oteľovljenom (pa utoliko i obaveznom da sledi mene tela) pripada suštinski drugačijem poretku: niti se nalazi u materijalnom prostoru, niti njome vlada astronomsko vreme: njoj svojstveno vreme jeste egzistencijalističko ili bergsonovsko vreme. I samo u meri u kojoj učestvuje u telesnim promenama (na primer, u izvesnim fizičko-hemijskim procesima, u bolu koji izaziva opekotina ili nekom sličnom fenomenu) ona je podvrgnuta determinizmu tela, iako joj je to strano – nije nam poznato, ali možemo zamisliti u kojoj meri ako se setimo

intuicije o sopstvenoj slobodi kakvu svako od nas ima kada su u pitanju voljni postupci. To objašnjava slobodu volje, koja, iz upravo navedenih razloga, nije apsolutna, nego relativna: to je sloboda koja postoji u okviru izvesnih neizbežnih uslova, fizičkih i društvenih (i telo, kao i društvo, jesu „objektivni“ uslovi koji su izvan subjekta).

Dakle: ako bi neakvim postupkom duša mogla da se oslobodi tela, makar i privremeno, svest bi mogla da posmatra svoje telo spolja, da tako kažemo, i da nastavi da se kreće kroz prostor. Stavljena izvan fizičkog vremena (rekao sam već da joj to njena struktura dozvoljava, jer njome ne upravlja ta vrsta vremena) mogla bi, kao neko ko sa brda posmatra pejzaž pod svojim nogama, gledati dole na prostorno-vremensku mapu, onako kako je zamišljena u Ajnštajnovoj teoriji. Sa tog privilegovanog položaja mogla bi posmatrati ne samo prošlost, nego i budućnost. Navešću jedno grubo poređenje, koje će ipak objasniti ovu ideju. Ako neko ide planinskom stazom, može znati da će nekoliko koraka dalje, iza onog prevoja, naići na neku zverku; ali neko ko se nalazi na vrhu planine može istovremeno da vidi čitavu panoramu, i ono što je za šetača budućnost (zverka), pa stoga i nešto nepoznatljivo, za povlašćenog gledaoca puka je sadašnjost. Predskazivati za njega naprosto znači sve videti u sadašnjosti. Nešto slično se događa ili bi se dogodilo sa dušom koja se oslobodi od tela: kada izađe iz svog prostorno-vremenskog zatvora, našavši se iznad tog telesnog poretka, mogla bi kao čistu sadašnjost videti ono što je za telo prošlost, sadašnjost i budućnost.

U Frejzerovoj *Zlatnoj grani* saznajemo da se u bezmalo svim primitivnim kulturama (kulturama koje imaju znanje iracionalnije, ali dublje od našeg u svemu što se odnosi na tajanstvene oblasti iracionalnog) pretpostavlja da se tokom sna duša odvajava od tela i da tako, oslobođena zatvora tela i vremena, može da putuje po vanvremenom nebu na kojem ne postoji ni pre ni posle, i gde se ono što će se kasnije dogoditi, ili što se čini da će se kasnije dogoditi njihovom sopstvenom napuštenom telu, nalazi tu, ovekovečeno kao statua Sreće ili Nesreće.

Na taj način, za onoga ko bude umeo da ih tumači (jer nisu te vizije uvek doslovne ni jasne), snovi predstavljaju ne samo ostatke prošlosti, nego i vizije ili simbole onoga što će doći. Ali pošto nas u budućnosti uvek čeka smrt, zašto, ako onirička predosećanja važe za događaje u našem životu, ne bi takođe važila i za mogući zagrobni život? Zar ne bi bilo moguće da izvesni srećni snovi budu vizije Raja, kao što bi izvesne noćne more mogle biti vizije Pakla?

To je prvi deo moje teorije. Sada ću objasniti drugi. Ono što običan čovek doživi u snovima, bića koja nisu obična doživljavaju u transu: vidovnjaci, ludaci, umetnici i mističari.

U nastupu ludila, duša prolazi kroz sličan, ako ne i istovetan proces kroz kakav prolazi svaki čovek u trenutku dok pada u san: „izlazi“ iz tela i ulazi u drugu realnost.

Otuda i one savršeno tačne i drevne reči koje označavaju taj strašni događaj: biti „izvan sebe“, otuđiti se. Uvek sam imao (stravičan) osećaj da su besni ludaci bića koja pate od paklenih muka; ali sada shvatam, i to savršeno jasno, kako je njihova duša već u paklu; njihovi divlji pokreti, njihove neopisive muke, njihove kretnje i ponašanja kao u zveri koju su opkolile jezive opasnosti, njihovi navodni delirijumi, nisu ništa drugo do *neposredno i trenutno iskustvo Pakla*. Ukratko, oni budni trpe ono što se nama dešava samo u najgorim košmarima. U pojedinim slučajevima, taj silazak u utrobu pakla može biti samo privremen, kao što se od starine događalo sa onim osobama koje su, sa izuzetnom intuicijom, označavane kao „opsednute đavolom“; bića koja bi se jedino posle složenih postupaka kakve su samo izvesni posvećeni ljudi kadri da izvedu vratila u normalan život, kao da se bude iz grozne more. Na obrnut, ali odgovarajući način, blaženi zanesenjaci kakve obično nalazimo u ludnicama ili u nekim romanima (Princ Miškin, na primer) jesu osobe koje neposredno i upravo u tom trenutku doživljavaju Raj.

To otuđenje može se izazvati i voljom, kao što se događa kod mističara, pesnika (*Je dis qu'il faut ltre voyant*,

*se faire voyant*²⁴) i kod proroka, mada bi se takođe moglo desiti da povremeno ta izuzetna bića spontano i neočekivano stupaju u tu povlašćenu oblast. Kroz žudnju i post, uz čvrstu odluku i urođenu sposobnost, božansko ili đavolsko nadahnuće, mističari dospevaju u ekstazu, odnosno izlaze iz sopstvenog tela, smeštaju se u oblast čiste večnosti; kao jogiji na Istoku, koji umiru u sebi kako bi se iznova rodili u drugom postojanju, oslobađajući se zatvora tela; kao običan čovek kroz onu prolaznu, malecku smrt, kakvu predstavlja san.

Sada ću govoriti o poslednjem od bića koja imaju tu zastrašujuću povlasticu – o umetniku. Platon samo ponavlja ono što je antička misao smatrala za očigledno: to da pesnik, nadahnut demonima, ponavlja reči koje nikada ne bi rekao pri čistoj svesti, opisujući vizije natprirodnih predela, baš kao mističar u svojoj ekstazi. U stanju otuđenja, duša ima percepciju različitu od prirodne, dok se granice između objekta i subjekta, između života i smrti, između stvarnosti i mašte, između prošlosti i budućnosti – briše. I kao što su neuke osobe mogle iznenada da osete vizije i izgovaraju reči na jezicima koje ne znaju, jedna devojka čednog života kakva je bila Emili Bronte mogla je da napiše užasnu knjigu, opisujući sa potresnom tačnošću dušu kakva je Hitklifova, predata paklenim silama.

To oslobađanje od tela kroz koje prolazi duša umetnika u trenutku nadahnuća, koje omogućava da se objasni otkuda spoznanje da u slučajevima kao što je slučaj Emili Bronte, takođe bi moglo objasniti i proročka svojstva koja u nekim trenucima doseže, makar to bilo u zagonetnom i dvosmislenom obliku koji je takođe svojstven snovima. Delimično zato što je ta oblast, koju naša duša možda nazire kao kroz neko zamagljeno staklo ili gustu maglu, mračna i nejasna, jer se u tim trenucima ona ne oslobađa od tela u potpunosti; delimično zato što možda naša racionalna svest nije kadra da opiše univerzum koji se ne povinuje našoj svagdašnjoj logici niti našem načelu uzročnosti; delom, konačno, zato što čovek naizgled nije

²⁴ Kažem da treba biti vidovit, postati vidovnjak - franc. - *Prim. prev.*

sposoban da podnese beskrajnu surovost izvesnih vizija pakla, te nas nagon za samoodržanjem (nagon za održanjem našeg tela) čuva uz pomoć maski i simbola od onoga što bi inače bilo nepodnošljivo, pa čak i smrtonosno.

Kažem, dakle: teolozi su mozgali o Paklu, pa su ponekad i dokazivali njegovo postojanje, onako kako se dokazuje teorema – *more geometrico*... Ali samo veliki pesnici su nam zbilja otkrivali njegovo postojanje, dajući nam u sve tančine vizije njegovih dubina. To su imena užasna i neosporna – Blejk, Milton i Dante, Rembo i Bodler, Lotreamon i Sad, Strindberg i Dostojevski, Helderlin i Kafka. Ko bi se usudio da njihova svedočanstva dovede u sumnju? Ko bi smeo da ustvrdi kako oni lažu? Tvorci velikih fikcija tako bi bili bića koja sanjaju za druge, oni koji su (nesrećom) dobili zadatak od bogova da otkrivaju tajne postojanja.

Ne znam gde sam pročitao kako je Dante samo preveo u ideje i osećanja svoga vremena teološke predrasude i praznoverice koje su bile u modi; i tako je, daleko od toga da bude poema o viziji natprirodne stvarnosti, to bio običan, ali genijalan, opis svesti i podsvesti jedne određene kulture. Ima mnogo istine u toj tvrdnji, ali ne u smislu koji joj pripisuju sociolozi užasa. Ja mislim da je Dante video, kao svaki veliki pesnik, jezivo jasno video ono što su ljudi manje-više nejasno predosećali.

Otuda odjek koji je njegovo delo imalo. Italijani koji bi videli pesnika, ćutljivog i povučenog, kako prolazi ulicama Ravene, šapatom su govorili, sa bogobojažljivom nevericom i bez trunke metafore: „Evo, ide onaj što je bio u Paklu.“ Jer, ako ti vizionari ne bi bili ništa drugo do pojedinačni mitomani, ako bi njihove vizije bile samo besmislice čija je vrednost strogo ograničena na privatnu upotrebu, kako objasniti njihovu sveopštu rasprostranjenost? I kako objasniti to što ih ostali smrtnici smatraju za tumače svojih zbrkanih bojazni i nada? Kako objasniti, konačno, to što latinska reč *vates* istovremeno znači Pesnik i Prorok?

Od Lajbnica do Poa

Za Lajbnica u Univerzumu ne postoje proste činjenice niti slučajnosti: sve ima svoj *raison d'être*, a ako nam on često i nije dostupan, to je zato što jeste da ličimo na Boga, ali ne dovoljno. Kako bilo da bilo, ideal ljudskog znanja je da polako svodi tu haotičnu masu činjeničnih istina na božanski poredak istina razuma. Fizičari, koji uglavljaju burno kretanje vodopada u matematičku formulu, ostvaruju na zemiji taj Lajbnicov ideal; onoga dana kada ljudi budu mogli da obave proračun mržnje ili dedukciju zločina, Lajbnić će konačno mirno odahnuti.

Edgar Po, ljubitelj fizičko-matematičkih nauka, izmislio je u mah, i to u punom sjaju, detektivski žanr u strogom smislu. Postupak je sledeći: uz pomoć jedne hipoteze pokušava da učini koherentnim zagonetan *skup činjenica* - neka krvlju umrljana rukavica, neki leš, otisak prsta, do pola popušena cigareta, osmeh; ta hipoteza mora *objasniti* zločin uz pomoć preostalih činjenica, baš kao što fizičar objašnjava eksploziju zvezde uz pomoć pritiska, temperature i mase. Ta vežba je strogo racionalna i uredna. Kako i priliči platonskom temperamentu, gospodin Ogist Dipen nije sklon da se šeta po krovovima, niti da se prerašava, niti da se služi revolverom – on naprosto sastavlja lance silogizama. Njegov zločinac mogao bi – a možda i morao – biti označen simbolom 22akM-gamma.

O nekim bolestima obrazovanja

Pretenzije enciklopedizma

U obimnom repertoaru moga neznanja istaknuto mesto zauzimaju biljno i životinjsko carstvo, do te mere da bih se čak mogao smatrati negativom profesora Bifona. Ispovedam onu vrstu znanja koje se sastoji u tome da na prvi pogled razlikujem konja od koze, eukaliptus od banane. Ali iza tih jasnih kategorija prostire se nejasna oblast akacija i tajanstvena teritorija kotiledona i cvetonoša. Neko je rekao kako je kultura ono što ostane kada se zaboravi erudicija. Ne znam da li sam se pretvorio u kulturnog čoveka, ali mogu garantovati gotovo u potpunosti ono što su mi ulili tokom osnovne i srednje škole, kao paradoksalni rezultat želje da nas nauče svemu. Od bezbroj rtova koje sam popamtio sećam se samo rta Dobre Nade i rta Horn, sigurno zato što se na svakom koraku pojavljuju u novinama. Prašume Groso Ćiko i Groso Grande, Asevedo Dijas i Pikaso Kason, Senjobs i Male, Cabrera i Mediči, isprepletani su u mojoj podsvesti sa Skotovom emulzijom (od koje se zaista jasno sećam osobe u mornarskoj kabanici i sa bakalarom preko ramena, u vezi s mehanizmima koje je proučavao dr Pavlov), javljaju mi se kao u nekom zbrkanom paravremenskom snu isprekidane linije ekspedicije u Visoki Peru, ljudi koji koračaju iz profila između piramida, bradonje koji na konopcu vode krilate bikove, zagonetne reči kao što je već pomenuta kotiledon i druge kao metakarp, imena kao Pipin Mali iz ne znam kojeg veka, i neki gospodin sa brkovima koji, ravnodušnog izraza i sa dogledom u rukama pokazuje organe otkrivene u svom otvorenom trbuhu.

Pre mnogo godina, dok smo krstarili Patagonijom u džipu, šumski inženjer Lukas Toreli objašnjavao mi je dramatično napredovanje stepe pri svakom šumskom požaru, i kakvu odbranu pružaju čempresi: čvrsti i postojani, podnose nepogode, štite svoje drugove kao neka

samoubilačka legija u odstupnici. Onda pomislih šta bi moglo biti sa podučavanjem geografije ako bi se povezalo sa borbom između vrsta, sa osvajanjem mora i kontinenata, sa istorijom čoveka patetično spojenom sa uslovima na zemlji... Nije to moja mašta, prisećam se učitelja koji su uspevali da nam prenesu nešto od čovekove epopeje; istoriju koja nije bila samo mehanička (i uzaludna i tužna i opravdano podložna zaboravu) gomila imena i datuma, nego veličanstvena freska nacija koje su se digle iz sopstvenih nepostojanosti, kao Venecija iz svojih močvara, kako bi se vinule u osvajanje sopstvene veličine.

Ali nije samo reč o republikama i carstvima, nego o sveukupnosti kulture kao čovekovog dostignuća, kao pustolovinu misli i mašte: od izumevanja točka do filozofije, od prvih znakova koje su izmislila ljudska bića da bi se sporazumevala do najistančanijih ostvarenja muzike. Pustolovina koju učenik mora osetiti kao takvu, u uzbudljivoj borbi protiv sila prirode i istorije. Ne mrtvi enciklopedizam, niti katalog, niti gotova nauka, nego saznanja koja svaki put nastaju u svakom duhu, kao izumitelji i učesnici te hiljadugodišnje istorije. Ne informisanje, nego formiranje. „Znati napamet znači ne znati“, tvrdio je Montenj. Samo tako se može dosegnuti onaj kultivisani čovek koji predstavlja ideal zajednice, a ne ona sveznalačka osoba koja poznaje mnoge „modalitete stvari“, kako je rekao Maks Seler, niti onaj koji je sposoban samo da dominira i predskazuje; jer onaj prvi je običan erudita, a ovaj drugi puki naučnik, nego onaj koji poseduje skup elastičnih sistema koji pružaju intuicija, ovladavanje stvarnošću i njeno procenjivanje.

Na nesreću, ne govorim o prošlosti. Nedavno sam pročitao zadatak koji je napisao učenik, oboren jer je zaboravio ne znam koji procenat onog famoznog spiska rtova. Takođe sam prelistao ugledan udžbenik književnosti koji se trenutno koristi u našim školama, a samo u poglavlju posvećenom španskom XVIII veku iznosi katalog imena zbog čijeg nepoznavanja bi mene kaznio neki sitničavi profesor: Dijego de Tores, Emilio Lobo, Ramon de la Krus, Garsija de la Uerta, Kadalso i Vaskes,

Alvares Sjenfuegos, Huan Galjego, Manuel Hose Kintana, Lista i Aragon, Feliks Reinoso, Hose Marija Blanco i Hose Marćena; uz odgovarajuće godine rođenja i smrti, sa naslovima njihovih knjiga, knjiga koje niko koga ja poznajem ne zna, a da zbog toga nije ni malo manje obrazovana osoba. Ishod znamo: običan profesor gotovo nikada ne može da stigne do poslednjih poglavlja ili, kako se to kaže u žargonu, „ne može da obradi program“, zbog čega deca ne upoznaju savremene pisce, koji bi u njihovim srcima najbolje mogli raspaliti ljubav prema književnosti, jer su oni ti koji bi progovorili jezikom najbližim njihovim teskobama i nadama; zbog toga bi trebalo predavati književnost unatraške, počev od stvaralaca našega doba, da bi kasnije učenik mogao da se oduševljava onime što su Homer ili Servantes pisali o ljubavi i smrti, o nesreći i nadi, o samoći i junaštvu.

I ne treba imati nameru da se sve ispredaje, treba predavati samo neke epizode i probleme, one koji su pokrenuli nešto važno ili čine osnovnu strukturu. I malo knjiga, ali pročitanih sa strašću, jedini je način da se proživi nešto, a u protivnom će to biti samo groblje reči. Jer pseudoenciklopedizam uvek je vezan za knjiško obrazovanje, što je jedan od oblika smrti. Zar kulture nije bilo i pre Gutenbergovog izuma? Kultura se ne prenosi samo putem knjiga: prenosi se putem svih ljudskih aktivnosti, od razgovora do putovanja, kroz slušanje muzike, pa čak i kroz jelo. U Longfelouovom *Hiperionu* čitamo kako je „običan razgovor za jelom sa nekim učenjakom bolje od deset godina pukog knjiškog učenja“. A kaže „wise“, odnosno „mudrac“ u smislu u kojem je to ponekad i nepismeni seljak, u značenju u kojem Francuzi upotrebljavaju reč „sage“ da je ne bi pomešali sa rečju „savant“ koja nam može govoriti samo o silikatima i otporu materijala. Mudrost je nešto drugo, služi da se bolje saživimo sa ljudima koji nas okružuju, da saslušamo njihova razmišljanja, da se odupremo u nevolji i da budemo umereni u pobeđi, da znamo šta nam je činiti sa svetom kada ga osvoje „savants“ i, napokon, da umemo da ostarimo i da prihvatimo smrt sa dostojanstvom. Ničemu

od toga ne služe izotermini i logaritmi, čija vrednost u ovladavanju prirodom je nesumnjiva i neophodna: istinsko obrazovanje moraće da se postiže ne samo da bi se stekla tehnička delotvornost, nego i da bi se formirali potpuni ljudi. Govorim o osnovnom i srednjem obrazovanju, ne o specijalizovanom, koje neizbežno moraju davati fakulteti. Govorim o onom obrazovanju koje bi moralo da dobije ljudsko biće u početnim etapama, kada je njegov duh krhki, u onom trenutku koji je zauvek presudan za ono što će on biti: da li cicija ili darežljiv, da li kukavica ili hrabar, da li neodgovoran ili odgovoran, da li vuk ljudima ili osoba kadra za zajedničke poduhvate. Moralni problemi, ili barem u najmanju ruku duhovni; ali takođe i konačno praktični, jer razvoj jedne nacije najpre ima potrebu za tim vrednostima, jer bismo bez njih imali ono što ovde pokazujemo poslednjih godina: mržnju i destruktivnost, sadizam i kukavičluk, prezrivi dogmatizam i okrutnost... I, u krajnjoj liniji, nesposobnost da se stvori velika nacija, koja se ne može izgraditi bez ovih duhovnih osobina.

Mitovi o strogosti

Dete strogo upozoravaju na ono o temperaturi od 4°, namršteno ga podsećaju na 45° geografske širine i strogo ga kažnjavaju ako slučajno zaboravi na destilaciju, usled čega žrtva napamet nauči tačnu definiciju kilograma, ali ne pamti, čim prođe nekoliko godina (ili već sledećeg dana) da je, narodnim jezikom rečeno, jedan kilogram onoliko koliko teži jedan litar vode. U praksi, ne samo da zaboravlja tačnu definiciju, nego na kraju više ništa ne zna.

Njutn je definisao masu kao „količinu materije“. Uprkos nedostacima, to je definicija koju može naslutiti i dete, pa čak i obrazovan čovek, koji mora biti samo na taj način poznaje tako apstraktne pojmove, toliko udaljene od njegovog sveta. Bertrand Rasel ne okleva da pođe od te definicije u svojoj *ABC of Relativity*²⁵... Svakome je

²⁵ *Abeceda relativiteta* – engl. – Prim. prev.

poznato, a naročito jednom takvom epistemologu, da je ona nepouzdana, pa i tautološka, ali to je jedino didaktičko stepenište koje omogućava pristup strogo utvrđenom pojmu. Kada sam ja predavao fiziku, morao sam da se borim protiv profesora koji su bili veći katolici od Bertranda Rasela. U takvim slučajevima bila su umesna dva prigovora: da takva strogost bude automatski poništena u svesti učenika; i drugo, da nije razumljivo zašto onda, kada se da ovako sjajna i savršena definicija, zašto se elementarna fizika i dalje mirno gradi na pogrešnim pojmovima o prostoru i vremenu na koje je ukazao Ajnštajn. Ali šta govorim: čak i intuitivna reč „sila“ morala bi da protera te puriste. Pošto to izgleda neostvarljivo, i dalje se ona razumno primenjuje, kao što u svakodnevnom govoru i dalje govorimo o „izlasku“ sunca“, jer inače ne bismo mogli ni usta da otvorimo.

Profesor Burali-Forti, u tekstu *Una questione sui numeri transfiniti*²⁶, daje definiciju broja 1 koju ovde ne mogu ni da prepisem, jer zahteva, osim brojnih malih i velikih zagrada, čak tri grčka slova. Ovaj istaknuti matematičar je daje s punim pravom u svojoj nadmoćnoj raspravi. Profesor koji u srednjoškolskoj nastavi praktikuje strogost morao bi je učiniti obaveznom, tako da nijedno dete ne bi razumelo šta je to. Ali, zašto? Jer svako dete, pa čak i mališan, zna šta je to 1.

U jednoj knjizi francuska profesorka Lisjen Feliks, koja je sada u modi, upozorava nas na pogrešnu upotrebu osnovnih pojmova, pa daje primer ugla, za koji ceo svet zna šta znači – od zidara koji sigurno i pošteno diže neku kućicu, do obrazovane osobe kojoj to nije specijalnost. Gruba greška: neoprezan je, pa ne zna da su to „dve uređene poluprave ili njihovi vektori za koje se kao mera vezuje ne broj, nego grupa brojeva koji se međusobno razlikuju, sa proizvodom 2 pi“.

Dobro, majkoviću, u redu je što dečurliji objašnjavamo pojam skupa, ali da ne preteramo. Pretpostavljam da je u ovoj knjizi, namenjenoj profesorima koji moraju da predaju

²⁶ Jedno pitanje transfinitnih brojeva – ital. – Prim. prev.

po novim metodima u školama, reč o tome da ih se upozori na opasnosti od svakodnevne intuicije; ali ne treba preterivati, jer u protivnom učenik više neće znati ni ono što zna običan zidar koji je ipak kadar da sazida kuću koja se ne ruši.

Marljivo epistemološki, profesorka Feliks nam daje drugi primer koji pokazuje kakvim se opasnostima izlaže učenik koji dopusti da ga uspava tradicija i rutina: „dva i dva su četiri“, ponavlja svaki čas. Ali, pita se profesorka Feliks, šta znači ta prostodušna sveza i taj zbrzani glagol *su*? To su dvosmisleni izrazi koje treba iskoreniti. Pa daje primer dva parčeta masti koja se bace na vrelo tiganj, za kojima se odmah ubace još dva parčeta. „Da li će to biti ukupno četiri parčeta?“, pita profesorka, s pravom ironično. Naravno da neće, to zna svaka domaćica. Ali ja sad pitam profesorku Feliks zašto bi se do pojma četiri dolazilo preko parčića masti na vrućem tiganju, a ne uz pomoć samo običnih, trajnih kuglica?

Ovde se treba setiti Rusoove maksime: „Mnogi se drže toga šta ljudi moraju znati, ne uzimajući u obzir šta su učenici u stanju da nauče.“

Fetišizam programa

Govorio sam već o potrebi da se predaje malo činjenica, ali da one budu ključne, one koje su izazvale dalje događaje. Nastanak italijanskih komuna u predrenesansi mogao bi da posluži kao primer da učenik doživi međuzavisnost naizgled sasvim nepovezanih događaja. Jedna strogo verska pojava kao što je Prvi krstaški rat bio je detonator divovskog i veoma složenog procesa, jer je započeo trgovinu sa Istokom i jačanje srednjevekovnih gradova. Tako nastaje moderan grad i utilitaristički mentalitet u kome se sve meri količinom. U sistemu u kojem puko proticanje vremena umnožava dukate, u kojem je „vreme zlato“, prirodno je da se ono brižljivo meri, pa zato tokom XV veka mehanički časovnici preplavljuju Evropu.

I prostor se umnožava. Preduzeće koje natovari brod

prepun vredne robe neće se pouzdati u zanosne grafike sa grifonima i sirenama – potrebni su joj kartografi, a ne pesnici. Tobdžiji su potrebni matematičari koji će proračunati uglove iz kojih se puca; potreban mu je i inženjer koji gradi kanale i brane, mašine za pređenje i tkanje, pumpe za rudnike; graditelj brodova, bankar, vojni inženjer koji projektuje utvrđenja.

Umetnik nastaje iz zanatlije, i često je to ista osoba, pa je prirodno da u umetnost prenese svoje razmišljanje o tehnicima. Po Albertiju, umetnik je „pre svega matematičar“, istraživač prirode, tehničar. Razmena sa Bliskim istokom izazvala je useljavanje grčkih erudita koji su živeli u Konstantinopolju, a sa time i povratak pitagorejskih ideja. Na taj način, u naprednim italijanskim komunama ponovo se javlja Platon i Pitagorin numerološki misticizam.

Ništa ne pokazuje bolje duh vremena nego delo Luke Paćolija, neka vrsta robne kuće u kojoj se nalazi sve, od neizbežnih hvalospeva vojvodi, do razmera ljudskog tela, od pravila dvostrukog računovodstva do metafizičke transcendencije Božanskog Proviđenja.

Koje dete se ne bi oduševilo takvom pustolovinom čoveka u istoriji?

Samo veliki profesori se usuđuju da predaju na taj način, jer raditi tako nešto podrazumeva nepoštovanje famoznog programa, koji se mora brižljivo obrađivati sve dok ga više instance ne izmene. I onda, promene uglavnom samo služe za izradu novih udžbenika po meri, tako da „pasuju“ (izraz nije moj) u savršene programe, što uzgred znači više posla za izdavače i više glavobolja za narod koji sve više siromaši. Jer druga od naših najuglednijih fetiša jeste udžbenik po meri, nad kojim se zamislimo kad god se setimo da se u Engleskoj sve do juče koristio Euklidov tekst. Na kraju krajeva, promena u ministarstvu ne može promeniti zbir kvadrata nad katetama.

Naravno, niti enciklopedizam niti lažna strogost o kojima sam govorio nisu isključivo argentinske bolesti – oni pripadaju sistemu obrazovanja iz kojeg je nastao naš. I fetišizovanje programa pripada skupu opštih boljki, koje

zato što su opšte nisu manje boljke. Ovaj poslednji odgovara težnji da se onome što je naštampano pripiše magična vrednost, možda kao način da se psihološki nadoknadi nepouzdanost stvarnog obrazovanja: ako je ova hipoteza ispravna, možemo se kladiti da u Abisiniji programi moraju biti spektakularniji nego naši. U vezi sa tim mehanizmom nadoknađivanja, misli se da je dovoljno poboljšati ih, pa da se time učini blagodet obrazovanju, što je isto kao kada bi se pretpostavilo da je vino bolje ako se prodaje u raskošnijoj ambalaži. Sa najgorim programom na svetu, Platon bi mogao održati ne može biti bolji kurs iz filozofije u Ugandi; kao što bi, naprotiv, program iz filozofije koji bi osmislio Platon automatski bio obezvređen do tačne mere profesora u toj nesrećnoj oblasi.

Majeutika

Ljudsko biće uči u onoj meri u kojoj učestvuje u otkrivanju i izumevanju. Mora imati slobodu mišljenja, da bi mogao grešiti, ispravljati se, da bi iskušavao metode i puteve, istraživao. Inače ćemo, u najboljem slučaju, stvoriti erudite, a u najgorem, knjiške moljce i papagaje koji ponavljaju oveštale tekstove. Knjiga je jedna veličanstvena pomoć, ako se ne pretvori u smetnju. Da se Galilej ograničio na to da ponavlja Aristotelove tekstove (kao jedno od one dece koju učitelji smatraju „dobrim đacima“), ne bi utvrdio da se učitelj prevario po pitanju padanja tela. I to što kažem za knjige takođe važi i za učitelja, što je dobro ako nije prepreka; izgleda kao šala, ali je to jedna od najčešćih nevolja.

U etimološkom smislu, *educare*, obrazovati, znači razvijati, voditi prema spolja ono što je još u zametku, ostvariti ono što samo potencijalno postoji. Taj posao babice učitelj veoma retko postiže, i možda je središte svih zala svakog obrazovnog sistema.

Platon zapanjuje kao izvor filozofije, odnosno znanja. I zato bi morao biti osnova svakog obrazovanja. Izgleda da zapanjenost ne treba podsticati, sama se javlja pred nepoznatim. A šta je manje poznato od vasseljene, od

stvarnosti, za nekoga ko tek počinje? Ma kako paradoksalno izgledalo, nije tako, i gotovo bi se moglo tvrditi da je lakše zapanjiti razvijen ili nadmoćan negoli nepouzdan duh. Obična osoba polako gubi prvobitnu sposobnost kakvu ima dete, jer je otupela od opštih mesta, sve dok ne prestane da primećuje kako čovek sa dve glave nije ništa fantastičniji od čoveka sa samo jednom. Ponovo se diviti jednoglavosti, ili se iznenaditi što ljudi nemaju četiri noge, zahteva neku vrstu ponovnog učenja čuđenju.

Bilo da se dete polako uči toj sposobnosti, bilo da je mali broj osoba ima u visokom stepenu, izvesno je da se ništa važno ne može predavati ako prethodno ne postoji sposobnost da se izazove čuđenje. Živimo okruženi tajnom; živimo viseći između onog dvostrukog beskraja koji je zastrašivao Paskala: sve je fantastično, pa i neverovatno, a ipak se običan čovek retko čudi, mediokritetizovan ponavljачkim obrazovanjem, zdravim razumom, a sada još i televizijom. Ni deca se više ne čude kada vide čoveka kako hoda po Mesecu, iako fizičar zna da je to potpuno neuobičajeno i bezmalo čudesno. Zašto bi se govorilo o drugim čudima: postoji li mašina kojom pišem? Zašto sanjamo? Kako se sećamo prošlih događaja i gde se oni čuvaju? Da li je dnevni svet stvarniji od sveta iz košmara?

Treba primorati učenika da postavlja sebi pitanja. Treba ga naučiti da zna da *ne* zna, i da uglavnom *ne* znamo, da bismo ga pripremili ne samo za istraživanje i nauku, nego i za znanje i mudrost, jer, po Šeleru, obrazovan čovek je neko ko zna da ne zna, čovek one stare i plemenite *docta ignorantia*, čovek koji predoseća da je stvarnost beskrajno prostranija i tajanstvenija nego ono čime je naša nauka ovladala. Kada se čak jednom nađe u takvom duhovnom raspoloženju, ostalo dolazi maltene samo po sebi, jer otuda potiču pitanja i uči se samo ono što nam je životno potrebno. Tu je nanovo potreban majeutski rad učitelja, koji ne sme predavati filozofiju nego, kako je govorio Kant, podučavati filozofiranje. Jer znanje i kultura su istovremeno tradicija i obnova, tako da u jednom trenutku učenik može da se pretvori u

obnovitelja; trenutak u kojem će istinski velik učitelj morati da pokaže svoje vrhunske kvalitete, prihvatajući stvaralačku klicu koja se tako često javlja u mladalačkim umovima, ne samo zato što su svežiji, nego i zato što su odvažniji. Ne znam koje je profesore imao Galilej u vreme kada mu je palo na um da se uspenra na toranj da odozgo baci dva kamena, a zajedno sa njima i Aristotelovu teoriju; ako su bili loši, zacelo su se naljutili zbog takvog zločina; ako su bili pravi učitelji, verovatno su se obradovali toj svetoj pobuni. Jer na suprotnom kraju od demagoškog profesora koji deci povlađuje, nalazi se glupi, autoritarni profesor koji smatra da je znanje zauvek okamenjeno, nepokretno, uvek jednako samo sebi. To je profesor koji vidi u učeniku potencijalnog neprijatelja, a ne sina koga mora voleti; onaj koji zavodi zlokobnu gvozdenu disciplinu, često da bi prikrio sopstveno neznanje i slabosti; onaj koji samo služi za fabrikovanje papagaja i bubalica, koji kažnjava umesto da obrazuje i oslobađa; onaj koji označava kao „dobrog đaka“ onog osrednjeg koji se pridržava njegovih propisa i lepo se ponaša. To je tip profesora koji je konačno pronašao obećanu zemlju u totalitarnim zemljama, u kojima su znanje i kultura zamenjeni ideologijom.

Borhes

Dela koja slede jedno za drugim iz pera istog autora su poput gradova koji se grade na ruševinama prethodnih: premda novi, oni nastavljaju izvesnu besmrtnost, koju im obezbeđuju drevne legende, ljudi iste rase, isti zalasci sunca, slične strasti, oči i lica koja se vraćaju.

Kada se začepirka po Borhesovom delu, ukažu se razni fosili: jeretički rukopisi, igraće karte, Kevedo i Stivenson, reči tanga, matematička dokazivanja, Luis Kerol, rastegljive aporije, Franc Kafka, kritski lavirinti, predgrađa Buenos Ajresa, Stjuart Mil, De Kvinsi, i mangupi nakrivljenih šešira. Mešavina je očigledna: uvek iste metafizičke preokupacije u različitom ruhu. Partija karata može biti večnost, biblioteka može biti večno vraćanje, obešenjak iz Fraj Bentosa potvrđuje Hjuma. Borhes voli da zbunjuje čitaoca: čovek pomisli da čita detektivsku priču, a odjednom naleti na Boga ili lažnog Bazilida.

Delotvorni uzroci Borhesovog dela su, od početka, isti. Izgleda da je u pričama od kojih su sastavljene *Maštarije* materija dosegla savršenu formu, i da je ono potencijalno postalo aktualno. Uticaj koji je Borhes imao na Borhesa izgleda neprevaziđen. Da li će, od sad pa ubuduće, biti osuđen da sam sebe plagira?

U predgovoru za *Morelov izum*, Borhes se žali na to što se u takozvanim psihološkim romanima sloboda pretvara u apsolutnu proizvoljnost: ubice ubijaju iz milosrđa, zaljubljeni se rastaju iz ljubavi, i tvrdi da samo u takozvanim pustolovnim romanima postoji strogost. Verujem da je to tačno, ali se ne može prihvatiti kao kritika: u najboljem slučaju, to je definicija. Samo u nekim pustolovnim romanima – pre svega u detektivskim, koje je uveo Po – postoji ona strogost koja se može postići uz pomoć sistema prostih konvencija, kao u geometriji ili dinamici; ali ta strogost podrazumeva ukidanje istinski ljudskih likova. Ako u čovekovoј stvarnosti postoji Zaplet ili Zakon, on mora biti tako beskonačno složen, da se ne može uočiti.

Nužnost i strogost su atributi logike i matematike. Ali kako bi bilo moguće primeniti ih na psihologiju, kada nisu dovoljni ni da obuhvate fizičku stvarnost? Kako kaže Rasel, fizika je matematika ne zato što bismo mnogo znali o spoljašnjem svetu, nego zato što je ono što znamo previše malo.

Ako se neki od lavirinata u *Maštarijama* uporede s Kafkinim, vidi se sledeća razlika: Borhesovi su geometrijskog ili šahovskog tipa i izazivaju intelektualnu teskobu, kao Zenonovi problemi, koji nastaju iz apsolutne jasnoće elemenata u igri; Kafkini su, naprotiv, mračni hodnici, bez kraja, nedokučivi, i njihova teskoba je teskoba košmara, rođena iz potpunog nepoznavanja sila koje su u igri. U prvim ima neljudskih elemenata, u drugim su elementi naprosto ljudski. Detektiv Erik Lenrot nije biće od krvi i mesa: to je simbolična lutka koja se slepo – ili lucidno, što dođe na isto – pokorava Zakonu Matematike; ne opire se, kao što hipotenuza ne može da se opire tome da se njome dokaže Pitagorina teorema; njegova lepota leži upravo u tome što mu se ne može odupreti. I kod Kafke postoji neumoljiv Zakon, ali je on beskrajno nepoznat; njegovi junaci osećaju teskobu zato što slute da postoji nešto, opiru se kao što se čovek opire košmaru, bore se protiv Sudbine; njegova lepota je upravo u tome što je taj otpor uzaludan.

Moglo bi se reći i to da se Borhes bavi algebrom, a ne aritmetikom (kao što to radi Valeri u *Testu* ili *Leonardu*). Pamtilac iz Fraj Bentosa isto je tako mogao biti iz Kalkute ili iz Danske. Na grešku navodi neophodnost – neizbežna, po književnoj konvenciji – da se daju tačna imena likovima i mestima. Vidi se da Borhes tu neophodnost oseća kao nedostatak. Pošto svoje likove nije mogao da nazove *alfa*, *en*, ili *kapa*, čini sve da oni budu što je manje moguće lokalni: draži su mu daleki Mađari i, u poslednje vreme, Skandinavci u ogromnim količinama.

Bečka škola tvrdi da je metafizika grana fantastične književnosti. Ta tvrdnja razljutila je metafizičare, a Borhesa je beskrajno oraspoložila: metafizičke igre su u njegovim knjigama nebrojene. Strogo uzevši, mislim da

Borhes sve vidi kroz metafiziku: stvorio je ontologiju karata i teologiju zločina u predgrađu; hipostaze Stvarnosti obično su Biblioteka, Lavirint, Lutrija, San, Detektivski Roman; istorija i geografija su puke degradacije prostora i vremena neke stvarnosti kojom upravlja Veliki Bibliotekar.

U *Tri verzije Jude*, Borhes nam kaže – i verujemo mu – da je za Nilsa Runeberga, njegovo lično tumačenje Jude kjuč kojim se dešifruje središnja tajna teologije, razlog za gordost, radost i užas: opravdalo je i obesmisliło njegov život. Možemo dodati: zbog njega bi, možda, pristao na lomaču.

Za Borhesa, naprotiv, te teze su „lake nekorisne vežbe iz nemara ili svetogrđa“. Istom alegorijom – ili sa istom tugom, koja nastaje zbog odsustva bilo kakve vere – Borhes će izneti i Runebergovu, i njoj suprotnu tezu, braniće je ili pobijati i, naravno, neće pristati na lomaču ni radi jedne, ni radi druge. Borhes se divi čoveku kadrom za *svako mišljenje*, što odgovara izvesnoj vrsti monizma. Jednom je planirao da napiše priču u kojoj se teolog celog života bori protiv jeretika, pobija ga, i konačno ga šalje na lomaču: pošto ovaj umre, teolog shvata da jeretik i oni čine jednu jedinu osobu. I na neki način Juda odražava Hrista. Ali Borhes ne bi dopustio da ga spale ni radi tog monizma, jer je on i dualista, i pluralista.

Borhesova teologija je igra nevernika i motiv jedne lepe književnosti. Kako onda objasniti njegovo divljenje prema Leonu Bloa. Da se on možda u njemu ne divi, s nostalgijom, veri i snazi? Uvek mi je privlačilo pažnju to što se divi razmetljivcima i mangupima s bodežima za pojasom.

Zato postavljám tri pitanja:

Nedostaje li Borhesu vera?

Nisu li oni koji ne veruju osuđeni na neku vrstu Pakla?

Nije li Borhes taj pakao?

Vas, Borhese, jeretika iz predgrađa Buenos Ajresa, znalca lunfarda, zbir bezbrojnih hipostatičkih bibliotekara, retku mešavinu Male Azije i četvrti Palermo, Čestertona i Karijega, Kafke i Martina Fjera; vas, Borhese, vidim pre

svega kao Velikog Pesnika.

A potom, ovako: kao proizvoljnog, genijalnog, nežnog, časovničara, slabog, velikog, pobedonosnog, spremnog na rizik, neustrašivog, neuspelog, veličanstvenog, nesrećnog, ograničenog, detinjastog i besmrtnog.

Nepoznati Leonardo da Vinči

Leonardova dvosmislenost

Malo je tako lažnih reči kao što je glagol *poznavati*, kada je reč o ljudskim bićima. Poznanici se roje u svakodnevnom životu, ali čak i onaj najprovidniji među njima može da nas iznenadi, pa čak i prestravi ponorima i čudovištima iz svojih snova. Šta bismo mogli očekivati od genija, koji ga beskonačno prevazilazi po vrlinama i manama?

Leonardo je bio naočit, zaodevao se u tananu kadifu, voleo je da vodi razgovore na sedeljama – „*fu nel parlare eloquentissimo*“²⁷ – izvrsno je baratao floretom i, bar u ekstravagantnoj mladosti, bio razmetljiv i uživao u tome da zadivljuje dvor svojim ispadima.

To je vidljivi Leonardo.

Onaj drugi, kriптиčni, bio je velika nepoznanica, i to moramo zaključiti po uzdržanoj melanholiji njegovih slika, po neuhvatljivim i blago đavolskim osmesima žena i svetaca na njima, po dubokom preziru koji izbija iz nekih beležaka u Dnevniku o svetovnim ljudima i okupljanjima. Možda je više no jednom osetio isto ono što je jedne noći osetio i Kjerkegor po povratku sa zabave na kojoj je blistao oštroomnošću: nagon da izvrši samoubistvo.

Kakvo li mu je bilo lice u samoći? Možemo naslutiti da je na njemu bilo nečega jezivog, pa čak i tragičnog. Jer, uvek nosimo neku masku, masku koja je drugačija za svaku od uloga koje su nam u životu dodeljene: masku časnog oca ili poverljivog ljubavnika, krutog profesora ili podmitljivog bednika. Ali kakav je naš izraz kada u samoći konačno skinemo poslednju koju smo nosili? Kada nas niko, ama baš niko, ne gleda, ne traži ništa od nas, ne poverava nam ništa i ne napada nas?

Već na vratima radionice koju je imao u vreme dok je radio za Ludovika Sforcu Mavarina, dva krila nas upozoravaju na trivijalnost onih dvorskih tumačenja: na

²⁷ U govoru beše krajnje rečit - ital. - Prim. prev.

levoj, zmaj; na desnoj, bičevanje Hrista. Ali čak i kada uđemo, dokle ga gledamo kako radi, počinje najzamršenija dvojnost: kao naučnik, služio se svetlošću razuma; kao umetnik, istraživao je univerzum koji se može ispitivati jedino pesničkom intuicijom, mračan i neobjašnjiv; univerzum koji već najavljuju ona dva simbola na ulazu, teritorija na kojoj su njegove oči noćobdije mogle videti ono što običan smrtnik sreće samo u snovima. Tu je Leonarda mučilo Zlo i njegove metafore: Zmaj, koga u svim legendama junak mora da uništi, i Meduza, sa besnim zmijama umesto kose, koja priziva u sećanje Bodlera, još jednog koji je bio proganjan: „*Ce qu'ily a déetrange dans la femme – prédestination – c'est qu'elle est à la fois lépechéet l'Enfer*”²⁸

Izuzetno je teško istinski upoznati Leonarda da Vinčija, ali smo zacelo bliže tome da ga protumačimo ako pribegnemo dvosmislenim hijerogramima.

Profanost i teskoba renesanse

Kada se probudi iz ogromnog srednjevekovnog dremeža, čovek počinje da otkriva pejzaž i sopstveno telo. Stvarnost će od tog trenutka težiti da bude profanija, ali je iluzorno pretpostaviti da će taj proces biti završen bez ozbiljnih nedoumica i dramatičnih razdora.

Prvi stav ljudskog bića prema prirodi jeste čedna ljubav, kao kod Franje Asiškog. Ali, kao što dobro primećuje Maks Šeler, ljubav podstiče želju za ovladavanjem; i za onom panteističkom ljubavlju s početaka uslediće ovladavanje poteklo iz dvostrukog korena: nove klase koja traži samo materijalnu korist, i pozitivne nauke koja istražuje zakone fizičkog sveta kako bi ga sebi stavila u službu; kapitalizam i naučno saznanje, koji su lice i naličje istog mentaliteta, i koji će stići do ovog našeg vremena, obeleženog kvantitetom i apstrakcijom.

Temelj srednjevekovnog sveta bila je zemlja, statična i konzervativna. Živelu se imajući u vidu večnost, vreme je

²⁸ Na ženi je – što je predodređenost – čudno to što je ona u isti mah i greh i Pakao – franc. – Prim. prev.

bilo ono prirodno vreme čobana i ratara, buđenja i poslovanja, čoveka i ljubavi: bilo večnosti. I prostor je bio kvalitativan, nije odgovarao zakonima fizike, nego načelima metafizike: veličina Bogorodice na slici nije imala nikakve veze s proporcijama: imala je veze sa svetim hijerarhijama.

Ali svet koji će ga bučno smeniti jeste svet grada, suštinski liberalan i dinamičan, svet kojim upravlja kvantitet i apstrakcija. Vreme je zlato, pošto se florini množe prosto tako što protiču sati, pa ga treba ozbiljno meriti, te mehanički časovnici na zvoncima zamenjuju lepe cikluse života i smrti. Prostor će sada meriti topografi, i on prodire u umetnost preko onih istih zanatlija koji konstruišu građevine.

Geometar Pjero dela Frančeska je jedan od onih koji uvode perspektivu u slikarstvo. I Leonardo zapisuje u svoje sveske: „Zatim rasporedi figure odevenih ili nagih ljudi onako kako si namerio, podređujući veličine perspektivi, tako da nijedan detalj na tvom delu ne bude suprotan onome što savetuju razum i efekti prirode.“

Trgovina s Istokom i fantastičan napredak italijanskih gradova pogoduju dolasku onih grčkih učenjaka koji su zarađivali za život u Carigradu, a sa njima i Pitagorin misticizam brojeva ulazi u brak iz računa s misticizmom dukata, pošto Aritmetika jednako upravlja svetom poliedara i svetom trgovine.

Kako ne pasti u iskušenje da Leonarda smatramo za reprezentativnog čoveka tog mentaliteta? Na prvi pogled, on je inženjer po antonomasiji: gradi mostove i brane, izmišlja mašine za tkanje, nadgleda proizvodnju topova, proučava statiku i dinamiku, pravi robote. Ali morali bismo se paziti tog prvog utiska, jer nas na to upućuju njegove mračne noći u mrtvačnici u bolnici Santa Marija, kada sam, pod svetlošću sveće, disecira leševe i proučava utrobe. Na tim mučnim sesijama njegove oči nisu oči običnog lekara, nego oči nekog bezmalo paklenog duha, koji hoće da rasvetli tajnu života, kako bi ga stvorio. On proučava grlo i pokušava da izradi čudovište koje će govoriti; analizira strukturu mozga i hoće da utvrdi mesto

duše; ispituje komore srca, tog „čudesnog oruđa Vrhovnog Majstora“ i pokušava da napravi mehaničko srce; obavlja autopsiju na trudnoj ženi kako bi razotkrio poreklo života, konačnu zagonetku. S đavolskom nadmenošću piše u svom Dnevniku: „*Voglio far miracoli!*“²⁹

Još dok sam bio student fizike, očarala me je zagonetka tog posetioca salona i mrtvačnica, jer mi se činilo da otkriva čoveka koga razdire prelazak iz tmine na zaslepljujuću svetlost, iz noćnog sveta snova u svet jasnih ideja, iz metafizike u fiziku; i obrnuto. Padalo mi je na um kako ni kod koga to razdiranje nije tako bolno kao kod ljudi (a naročito genija) kojima je, na dobro i na zlo, suđeno da žive na kraju jedne i početku druge ere. Kod njega, koji je jednim delom svog bića još u Srednjem veku, primećujemo nešto od dozivača duhova, izvestan smisao za paklena čuda i snažnu brigu za Dobro i Zlo: na drugoj strani njegove ličnosti se, za to vreme, vidi prvi naučni i tehnološki um Modernih vremena.

U svetu duha – izrekao je Heraklit – sve se neprestano kreće ka svojoj suprotnosti. I o renesansi se ne može dobro suditi bez enantiodromije mračnog filozofa iz Efesa. Pošto je ona proces sekularizacije, ne samo da ne može sprečiti pojavljivanje ljudi kao što je Savonarola, nego predstavlja jedini način da se to pojavljivanje objasni. I kada u Palati Bardelo posmatramo Donatelovog *Malog svetog Jovana*, shvatamo do koje mere može biti pogrešna predstava o linearnoj profanosti u onom izuzetno složenom trenutku istorije, čija je jedina namera već dokaz lakomislenosti: kako bi se mogao preporoditi Stari svet? Razume se da su se iznova javljali izvesni mentalni oblici, usled toga što se vratio grad; ali renesansni grad više nije bio grad iz klasične Grčke: njega je duboko i tajanstveno određivalo hrišćanstvo. Dvojnost renesansnog duha ukazuje nam na (neurotično?) nezadovoljstvo koje uočavamo na Mikelandelovim teskobnim skulpturama, na Donatelovim jezivim apostolima, i na Leonardovim dvosmislenim likovima. Više nije bio moguć povratak prostoj prirodi, s

²⁹ *Hoću da pravim čuda!* – ital. – Prim. prev.

veselom paganskom bezbrižnošću, niti klasičnom savršenstvu koje se može dosegnuti samo u apsolutnom unutrašnjem miru. Možda je Berđajev u pravu kada tvrdi da hrišćansko razdvajanje zemaljskog i božanskog života tokom naše civilizacije više neće moći da bude prevaziđeno.

Pozabavimo se, dakle, metafizičkim Leonardom.

Telo i geometrija

Uspravivši se na zadnje noge, čudna životinja zauvek je napustila zoološku sreću kako bi uvela metafizičku nesreću: besmislena čežnja za večnošću u jadnom telu osuđenom na smrt. Od katastrofe će se spasti oni koji jedini ne znaju za svoj kraj: deca. Jedini besmrtnici.

Ali sve što je na licu zemlje, podnosi nemilosrdnost vremena. Čak i nadmene faraonske piramide, podignute krvlju hiljada robova, predstavljaju samo simulakrume večnosti, jer ih na kraju ipak ruše pustinjski uragani i pesak. Bestežinski geometrijski lik koji predstavlja matematički skelet, međutim, te razorne sile ne mogu raniti. Pod vedrim kalabrijskim nebom, slušajući muziku najnematerijalnije od svih umetnosti, Pitagora iz Krotone bio je prvi koji je naslutio večni univerzum trouglova, petougaonika, poliedara.

Stotinak godina kasnije, jedan poročan genije, čovek koji je duboko (i možda dramatično) patio zbog krhkosti svog tela, sanja taj besprekorni univerzum i podstiče svoje učenike da se popnu do njega putem geometrije. Njegov najpoznatiji učenik metaforom pokušava da objasni kako smrtnici stupaju u *topos uranos*: u druga vremena, dva krilata konja vukla su kola kojima je upravljala duša u pratnji bogova, idući ka Mestu Savršenih Oblika; ali kada je već uspela da nazre njegov sjaj, ili možda baš zbog toga, izgubila je vlast nad konjima i stropoštala se na zemlju; od tada je osuđena da vidi samo grubu materijalizaciju onih Oblika, koje baca i izobličava kovitlac zemaljskog univerzuma. Ali nešto joj je i ostalo od tog bratimljenja s bogovima: inteligencija; a geometrija, njeno najsavršenije

dostignuće, prećutno joj ukazuje na to da, s onu stranu razbesnele oluje, bića koja se vole i uništavaju, carstava koja se nadmeno uzdižu i bedno ruše, postoji drugi univerzum, večan i nepovrediv.

Otpribliže hiljadu godina kasnije, drugi genije (koji je, kao i svi ljudi, ali s većim intenzitetom, što mu je omogućila genijalnost, doživeo prolazne sreće ljubavi i prijateljstva i pretrpeo neizbežne nedaće vremena) takođe će, uz pomoć matematike, tragati ne samo za moći, nego i za večnošću; a kada matematika nije bila dovoljna, onda i uz pomoć umetnosti, u kojoj vreme ne protiče. I u trenucima melanholije će reći: „*Oh, tempo, consumatore delle cose, oh, invidiosa antichità, per la quale tutte le cose sono consumate dai duri denti della vecchiezza, poco a poco, con lenta morte!*”³⁰ Kako bi mogao a da pod krhke slike ne stavi večne geometrijske oblike? Pogledajmo *Bogorodicu na stenama*: u tajnoj dolomitskoj špilji, maglovito plavičastoj i zelenkastoj, otmeno sklonjenoj od užasnog sveta, pod tananom odećom i s prigušenom ljupkošću pokreta, strogi trouglovi, kostur večnosti.

U romanu pod naslovom *To the Lighthouse*³¹, slikarka čezne „da sve izgleda lagano i spremno da zadrhti na najblaži dašak vetra, ali da ispod toga postoji gvozdena struktura,” Ovu estetiku praktikuje i sama Virdžinija Vulf, a ona je i Leonardova. To je estetika koja je već metafizika.

I ta ljustura kontingencijalnog, „nužda” koju pominje u svojim beleškama, kažiprst koji je anđeo zagonetno uperio, nije beznačajan ili čisto dekorativan element; u varijaciji koja se može videti u *National Gallery*, koju su napravili učenici ili podražavaoci, taj pokret je uklonjen, i slika je prikriveno slabija.

Nesavladivo umetnikovo ja

Kao poštovalac nauke, savremenik velikih rasprava o

³⁰ O, vreme, što proždireš stvari, o, zavirljiva starino, zbog koje svaku stvar prožderu tvrdi zubi starosti, malo-pomalo, sporom smrću – ital. – Prim. prev.

³¹ Virdžinija Vulf, *Ka svetioniku* – engl. – Prim. prev.

Platonovim Idejama, Leonardo je zaista slikao na trouglovima, krugovima i petougaočima; međutim, drhtavo se telo njegovih anđela i bogorodica suptilno ali nesavladivo udaljavalo od te matematičke krutosti, kao i od onih teških aparata koje je, posle noći provedenih u mrtvačnici, pravio da podražavaju srca i glasove. Tajna života i smrti koju je uzaludno pokušavao da otkrije diseciranjem i nespretno ponovi svojim robotima, dosezao je, naprotiv, na svojim slikama.

Kod Leonarda se dramatično iznova pojavljuje borba između želje za objektivnošću koja karakteriše nauku i neizbežne subjektivnosti koja izbija iz umetnosti. One skrovite pećine u koje se sklanjaju njegova nedokučiva lica šta su drugo ako nisu posredni portret samog Leonarda?

Ako nauka može, a strogo uzev, i mora da prenebregava *ja*, umetnost to ne može, i ta „nemoć“ je upravo koren njene moći, ono što joj omogućava da dospe do konkretne univerzalnosti, po Kjerkegorovoj dijalektici po kojoj najbolje dopiremo do srca sviju što dublje uiažimo u svoje.

Tako od života idemo do savršenog univerzuma geometrije, ali se moramo vratiti ako i dalje želimo da pripadamo ljudskom rodu. Kao i svi umetnici, Leonardo je tražio red u metežu, mir u nemiru, spokojstvo u nesreći; i Platonovom rukom pokušao je da posegne za univerzumom. Ali to carstvo nije čovečije, te apstrakcije samo privremeno mogu da ga umire, i svako na kraju počne da pati za zemaljskim svetom, gde se živi s bolom, ali se živi: za svetom koji nam jedini zadaje muke, ali nam i jedini pruža čovečansku punoću. Naime, ono po čemu je ljudsko biće posebno nije čist duh, nego ona prelazna oblast razdiranja koja se zove duša, oblast u kojoj se događa ono najozbiljnije u postojanju, i ono najvažnije: ljubav i mržnja, mit i fikcija, nada i san; ništa od toga nije čist duh, nego silovita mešavina ideja i krvi. Teskobno dvojna, duša pati između tela i duha, ophrvana strastima smrtnog tela, ali težeći večnosti duha. Umetnost (to jest, poezija) nastaje na toj zbrkanoj teritoriji i upravo usled te zbrke: Bogu umetnost nije potrebna.

Konkretna univerzalnost

Možda ozlojeđen licemerjem, Benedeto Kroče poriče Leonardu bilo kakvu pripadnost hijerarhiji filozofije; i razume se da je u pravu, ako pod filozofom podrazumevamo nekoga ko je razradio izvestan sistem mišljenja. Ali ako se pod time misli na potragu za Apsolutom kroz onu u isti mah intelektualnu intuiciju naučnika i emocionalnu intuiciju umetnika, ne čini mi se nelegitimno smatrati ga prethodnikom arhetipa koji je nemački romantizam izmislio da mu posluži za pomirenje racionalnog i iracionalnog.

Pol Valeri nas uverava da „*c'est le pouvoir que lui importe*“³²; za njega je on pre svega inženjer koji je otkriniu vrata moderne tehnologije Ali ono „pre svega“ čini mi se neadekvatno, jer on ne samo što je istraživao istine fizike, nego je i tragao za Apsolutom, svim svojim moćima: intelektualnim i emocionalnim; da bi se razotkrio ključ mitova i snova, silogizmi i teoreme su trapavo nekorisni. Po tome se razlikuju ona bića s dva lica od filozofa u strogom smislu na koje je mislio Kroče kada je doneo svoju oštru presudu. Naravno da ga ne bismo mogli porediti sa Hegelom, to bi bilo groteskno; ali ga svakako možemo zamisliti kao onog *Kraftmensch* koga je preporučivao nemački romantizam, i kao predhodnika Nadčoveka, koga je najavio Niče.

Leonardo nostalgично, bezmalo čežnjivo teži Beskonačnom, osuđen, kao i svaki čovek, na konačnost. Nije li to *Sehnsucht* onih nemačkih pesnika i mislilaca? I taj skok iz konačnog u beskonačno, nije li ga načinio svaki totalni umetnik poput njega? Da li je Šeling preterivao kada je tvrdio da su umetnički oblici, oblici stvari po sebi?

Pretpostavljati da se suština stvarnosti može dosegnuti jedino čistom mišlju filozofa, s druge strane, predstavlja nadmenost racionalističke kulture koja je milenijumima vladala Zapadom. Zašto to moraju biti oni, a ne dvojne prirode kakva je Leonardova? Čak su i najveći mislioci

³² Moć je ta koja mu je važna - franc. - *Prim. prev.*

morali da pribegavaju mitu kada su pokušavali da dosegnu Apsolut: Platon, opisujući dijalektičko kretanje koje vodi Idejama; Hegel, u trenutku kada želi da naslutimo dramu nesrećne svesti. Da i ne pominjemo egzistencijalističke filozofe, koji su bili prinuđeni da svoje rasprave upotpunjuju dramama i romanima.

Kada je čovek bio integritet, a ne ovo patetično rascepljeno biće kakvo nam je ostavio moderni mentalitet, pevanje i mišljenje predstavljali su jedinstvenu manifestaciju duha. Kao što tvrdi Jaspers, od magije ritualnih reči do predstavljanja ljudskih sudbina, od prizivanja bogova do molitve, pesništvo je natapalo svako izražavanje ljudskog bića. A prva filozofija, ono prvobitno istraživanje kosmosa s jonskih obala, bilo je samo lep i dubok izraz pesničke delatnosti. Ali u ovo destruktivno doba demitifikacije (koja se nespretno brka s demistifikacijom, kao da su mit i šarlatanstvo ista stvar) hoće da nas uvere kako je napredak obeležen postepenim uklanjanjem pesničke misli: frejdovci, pozitivisti i dobar deo marksista pokušavaju da kolonizuju nove teritorije, pošto prethodno „saniraju močvare nesvesnog“. Kao i svim kolonizatorima koji pokušavaju da nametnu svoj mentalitet, prilično im je loše išlo, ako nisu i naprosto upadali u najgrotesknije krajnosti: izvesni T. Šmit nas uverava da je „Tintoretova boja mračna i tragična zato što je Venecijanska republika izgubila monopol na so“. A zar nije bilo i onih koji su Šekspirovu poeziju objašnjavali prvobitnom akumulacijom kapitala na Britanskim ostrvima?

Mit, religija i umetnost u suštini nisu podložni bilo kakvom pokušaju racionalizacije, i njihova logika upućuje izazov svim kategorijama aristotelovske logike, ili dijalektike. S njima i u njima čovek dodiruje prvobitne temelje ljudskog stanja, koji opstaju iz epohe u epohu i iz kulture u kulturu. Zato nas Sofokle i dalje uzbuđuje, iako su društvene i ekonomske strukture njegovog vremena nestale pre više od dve hiljade godina; ta činjenica zaprepasćuje Marksa, koji se onako trudio da odbaci svaku metaistorijsku vrednost.

Napolitanac Đambatista Viko već je u XVIII veku video srodnost između poezije i mita, a neosporno je da su umetnička dela mitologije koje otkrivaju poslednje istine o ljudskom stanju, makar to bilo i na onaj njima svojstven zamršen način: ne „znamo“ šta je tačno Kafka hteo da kaže svojim ogromnim simbolom (ni on sam to nije znao), ali ako on u nas unosi nemir, to je zbog nečega duboko istinitog, zbog nekog otkrivenja koje donosi; to „nešto“ je tajna umetnosti nesvodljive na bilo kakve razloge koji nisu oni Paskalovi „razlozi srca“. A Paskal je bio genijalan matematičar koji je u jedanaestoj godini zaprepastio velike stručnjake: nije ga zavist naterala da dođe do te konačne kvalifikacije.

Očajanje zbog neprebrojnog

Ali Leonardo nije tragao samo za Beskonačnim u dubinu, nego u širinu, što je možda bila njegova najveća greška, jer je ona neobuhvatna. Na pet hiljada stranica njegovih beležaka potvrđuje se ta ludost. Trči s neurotičnom anksioznošću, od zmajeva do letilica, od aorti do blagovesti, od svetaca do tenkova. I povrh svega, njime vlada čežnja za savršenstvom, „*il voler cercare sempre eccellenza sopra eccellenza e perfezione sopra perfezione*“³³, kaže Vazari. I kao što se moglo pretpostaviti, zavist ili čista glupost učinili su, od onoga što je bilo njegovo pozvanje za Beskonačno, kobnu grešku: Lorenzo ga pušta da ode iz Firence, dajući mu samo pismo preporuke za Ludovika, a ovaj s porugom svojstvenom realističnim ljudima sluša o planovima koji bi mogli ogromno da prošire stvarnost. Lav X mu naručuje jednu sliku, tek koliko da udovolji bratu Đulijanu, ali kad primeti da Leonardo proučava biljke da bi napravio nov lak, sleže ramenima i komentariše: „*Costui non eper far nulla*“³⁴, kada je morao reći „*Costui non e per far nulla sinon*

³³ Želja da stalno traži vrsnost nad vrsnošću i savršenstvo nad savršenstvom - ital. - *Prim. prev.*

³⁴ Ovaj nije ni za šta - ital. - *Prim. prev.*

*l'infinito*³⁵ Ali budimo ipak pravedni, u nečemu je bio u pravu, jer je za to potrebna barem večnost.

Gotovo potpuno sam u Rimu, nastavlja istraživanja u botanici, otkriva zakone filotaksije i heliotropizma, objašnjava penjanje sokova kapilarnošću, crta mape papske obale, izrađuje planove za isušivanje močvara u celoj oblasti, otkriva zakon paralelograma, izmišlja prvi mehanički kalup za kovanje novca, proučava slobodni pad tela, razmišlja o žiroskopu, proučava anatomiju ptica i fiziologiju letenja, proračunava snagu vetrova, ispituje probleme gustine i radi na raspravi o giasu.

Počinje da se oseća star, smrt ga brine, i sitnim rukopisom zapisuje u beležnici: „Ne sme se želeti nemoguće...”

Fransoa I ga tada poziva da pođe s njim. Skuplja svoje instrumente i skice, makete i robote, rukopise i boje, i odlazi u Francusku. Tamo grozničavo nastavlja potragu, želeći da iskoristi svaki trenutak koji mu je ostao. Ali posla je previše, vreme vrtoglavo teče, i on oseća da radi nepodnošljivo sporo. Deset godina mu je trebalo da naslika *Tajnu večeru*, pa nije uspeo ni da završi Hristovo lice, možda zato što to može da učini samo Bog. Trči s jednog mesta na drugo, nevolje se razgranavaju u lavirinte, sa utvrđenja prelazi na fiziku, i sa fizike na anatomiju; i još, umoran i ostario, mora da priređuje dvorske sprektakle, koje organizuje sa skrivenom, ali bolnom ironijom: za to ga plaćaju. Zatim se vraća u svoj paviljon u Kluu i nastavlja. Tu je napravio *Mona Lizu* i *Jovana Krstitelja*, koje želi da doradi, jer njihovi izrazi ne odgovaraju tačno onome što je godinama naslućivao. Desna mu ruka već nemoćno visi, i sad mora da radi samo levom. U noćima mračnog očajanja razmišlja o svojim rasutim delima, o neuspelim radovima – kao što je to Sforcin konj – na propadanje *Tajne večere*, i na ogromnu gomilu rukopisa koji čekaju da budu sistematizovani: rasprave o anatomiji, hidraulici, optici, slikarstvu, arhitekturi, letenju, utvrđenjima.

³⁵ Ovaj nije ni za šta, osim za beskonačno – ital. –*Prim. prev.*

Sve će to ostati nedovršeno.

Posmatramo onaj autoportret koji je tada nacrtao sangviničnom rukom. Pod moćnim čelom, dva prodorna oka ispituju Univerzum, iz dubine nedokučivog duha; ogorčene usne odaju prigušeno gađenje i muževnu melanholiju. Koliko smo daleko od onog mladića koga je Meser Pjero odveo u Verokiovu radionicu, punog svetlosti i vitkog. Posmatramo rad vremena i nedaća: kakav ponor su otvorila razočaranja i gorčine između tog lica i lica koje je Andrea de Verokio naslikao svom mladom Davidu! Kakvo nesamerljiva daljina pustinja i zveri! Na tom licu u starosti tragove su ostavljale (polako ali neumoljivo) vera i razočaranja, ljubav i mržnja, doživljavanje ili predosećanje smrti, jeseni koje su ga učinile tužnim ili obeshrabrenim, aveti koje su ga posećivale u snovima. U tim očima koje su plakale od bola, sklapale se od umora, ali i od stida ili lukavstva, na tim usnama koje su se stiskale od tvrdoglavosti, ali i surovosti, obrvama koje su se nabirale u zabrinutosti ili čuđenju, toliko puta se podigle u nedoumici ili sumnji, postepeno se ocrtavala pokretna geografija koju duša na kraju ureže u meku i gipku tvar lica; i tako se otkriva, u skladu sa sebi svojstvenom kobnošću (jer ona može postojati samo otelovljena) kroz telo koje je istovremeno njegov zatvor i jedina mogućnost postojanja.

Da, evo ga: to je lice kojim je Leonardo posmatrao (i trpeo) Univerzum. Kao osuđenik na smrt iza rešetaka.

O, besmrtna smrti

Posle raskošnih slavlja koja je njegov monarh organizovao u čast Dofena i Lorenca, zatvorio se u svoj paviljon i zapisao: „Sada ću nastaviti.“ Ali teška zima 1519. godine, i Sudbina, drugačije su odredile. Kada je Leonardo shvatio da mu je kucnuo čas, njegov duh se vratio u seoce na padinama Monte Albana, bez sumnje video stari maslinjak u čijoj senci je dremao u samotna letnja popodneva, video je pećinu koju je istraživao sa strahom i očaranošću, i čuo žubor potoka. Jer kako se primičemo

smrti, primičemo se i zemlji: ali ne zemlji uopšte, nego onom malecnom komadu (koji nam je, međutim, tako drag, za kojim tako čeznemo) gde nam je proteklo detinjstvo, gde smo se igrali naših igara i zaveli vladavinu svoje magije. Tada se setimo nekog drveta, lica nekog prijatelja, psa koji je s nama trčao, prašnjavog tajnog puta u letnje popodne, zrikanja zrikavaca, onog potočića. Takvih stvari. Ne velikih stvari, nego nekih sasvim skromnih, koje u tom trenutku postaju melanholično veličanstvene.

Poziva svog prijatelja, Meser Frančeska di Melcija, poverava mu svoje rukopise, daje mu konačna uputstva, i u poslednjim trenucima izjavljuje da je zaboravio na nepravde i gorčinu koje je pretrpeo u jednom neumoljivom svetu. I tako, 2. maja 1519., umire daleko od otadžbine, preporučivši dušu Bogu, kome se divio kao vrhovnom i istinskom Tvorcu.

Kosti su mu se izgubile tokom ratova koji su, kao i ranije i kao i uvek, šibali onaj deo sveta, kao što su šibali i šibaće i druge. Francuski pesnik iz romantičarskog vremena, Arsen Use tražio je njegove kosti na najneverovatnijim mestima, i na kraju izabrao neke koje su ukazivale na visoko telo i krupnu glavu. Sahranio ih je u kapeli Sen Blez, i na grob postavio mali nadgrobni spomenik. Tu možda još poživaju ostaci onoga za koga je Fridrih Niče rekao da je ćutao kao čovek koji je video prostranstva Dobra i Zla. Ono malo kostiju, ili prah nešto malo kostiju: sve što je ostalo od tela neizmernog genija.

Galilej

Galilej teško da je bio ono što se zove lepo vaspitan čovek. Još pre nego što je postao profesor na Univerzitetu u Pizi, bio je čuven po šalama na račun aristotelovske škole; kad je počeo da predaje na fakultetu, izjavio je da Aristotelove teorije nisu dostojne ni najmanjeg poštovanja; napisao je knjigu u kojoj je ismevao akademsku sklonost ka togi; izlazio je na piće sa svojim učenicima; sastavljao ljubavne pesme; zapodevao svađe s kolegama peripatetičarima i zabavljao se pobijajući njihove teorije tako što je bacao kamenje s vrha krivog tornja. Ukratko: koristio je najefikasnije metode da stekne loš glas u filozofski pristojnim krugovima u gradu Pizi.

Nema sumnje, istoriju stvaraju ljudi, naročito oni veliki, geniji i junaci; ali oni je stvaraju na pripremljenom terenu, u atmosferi koju je odredila sama istorija. U kasnom srednjem veku izrodile su se sile koje su žestoko izbile u XIV i XV veku, unapredivši proizvodnju, trgovinu unutar i između feudalnih država, pomorska otkrića i otvaranje prekomorskih tržišta, eksploataciju zlata i srebra, i otvorile hitna tehnička i naučna pitanja u matici. Simptomatično je što su dobar deo velikih ljudi toga doba zanimala praktična pitanja: Leonardo je inženjer na dvoru Bordžija; Tartalja primenjuje matematiku na artiljeriju, kao i njegov učenik Benedeti, koji postavlja osnove analitičke geometrije za proučavanje problema hica pod kosinom; Čelini je vojni tehničar; Kopernik je lekar, proučava monetarnu krizu u svojoj zemlji i osmišljava način da se grad Frauenburg snabdeva vodom; Galilej proučava mehaniku prostih mašina i hitac pod kosinom; Toričeli, njegov učenik, otkriva fenomen atmosferskog pritiska proučavajući problem bombardovanja u gradu Firenci.

Naravno, ovaj tehnički pokret pomešan je sa zanimanjima za filozofiju, pa čak i za veru, i mnogo puta nemir spekulacije navodi ljude poput Galileja da analiziraju Aristotelova učenja. Ali verovatno je u tim

slučajevima istraživanje bilo proizvod opšte atmosfere slobodnog ispitivanja, koju su stvorila geografska otkrića i izumevanje baruta i štampe. Teško se može zamisliti neustrašiv, slobodan, bistar duh, kakav je bio Galilejev – to je početak „razdoblja pronicljivih pameti“, kako kaže Viko – sred feudalnog i teološkog ropstva, u manje-više stabilnom društvu bez velikih materijalnih briga.

Kada je bankar poput Santandela odlučio da uloži kapital u Kristifora Kolumba, on to, zacelo, nije učinio zato što bi mu odjednom ideja o okrugloj Zemlji postala filozofski prihvatljivija, nego zato što bi ta ideja mogla da reši probleme u trgovini sa Indijom. Isto tako, vojnik koga je uplašila opasnost od baruta morao je osećati veću sklonost da veruje u Tartaljine ili Benedetijeve proračune, nego u lukavstva peripatetičke škole; u odbrani utvrđenja više vredi lučni zaklon nego silogizam.

Galilej je razumljiv u italijanskom gradu XVI veka, grozničavom, aktivnom, naseljenom sumnjičavim trgovcima i vojnicima koje zanima da reše probleme fortifikacije i artiljerije.

Slavu i proganjanje dugovao je eksperimentalnim istraživanjima u astronomiji; ali njegovo genijalno delo je osnova dinamike, naročito sistematska primena naučnog metoda, koja se rađa s njegovim radovima.

Mnogo pre nego što je preuzeo katedru, kao dvadesetogodišnji mladić, Galilej je bio očajan student medicine, pošto je živio zaokupljen aristotelovskim idejama o slobodnom padu tela. Znao je za Lukrecijeve, Leonardove i Tartaljine kritike, koje su ukazivale na pogrešnost tih učenja. Aristotel je smatrao da teško telo mora padati brže nego lagano. Galilej je tvrdio da ta ideja nije tačna; ali umesto da povede raspravu, kako je bilo svojstveno filozofima, saopštio je da će pitanje rešiti tako što će baciti dva tega s vrha krivog tornja. Profesori se nisu pojavili na neprijatnoj predstavi, smatrajući da nije dostojno da se Aristotel osporava tako što će se bacati tela, ma kolika bila njihova težina. Pred nekoliko prijatelja i učenika, Galilej je istovremeno bacio dva tela, jedno od jedne funte, drugo od deset, i svi su se uverili da su ovi

dotakli tlo istovremeno.

Od tog trenutka je uložio sav svoj trud u zasnivanje nauke o dinamici i u opovrgavanje ideja filozofa iz Stagire o fizičkom svetu. Njegova istraživanja obuhvatila su celu mehaniku, ali njegovo najveće delo je utvrđivanje načela inercije. Leonardo i Benedeti su naslutili to načelo, ali je u Galilejevo vreme i dalje vladala pogrešna ideja da nijedno kretanje ne može da se održi bez dejstva stalne sile: zapažanje iz svakodnevnog života da se kola zaustavljaju čim prestane da deluje sila konjske vuče, navodilo je na zaključak da se tela ne kreću bez dejstva konstantne sile koja deluje na njih.

Za sholastičare je mehanika bila kao poglavlje metafizike: govorilo se o supstancijama, prirodnim i nasilnim kretanjima, esencijama i entelehijama. Cela ta mašinerija puštena je u pogon uz pomoć silogističkog aparata koji je, pošto su ga tehničari redovno brižljivo pregledali i podmazivali, služio za industrijsku proizvodnju istina.

Arhimed iz Sirakuze rešio je problem krune kralja Hijerona ne čistim rezonovanjem – kako je to tražio visok stil – nego uz pomoć merenja i rezonovanja. Galilej, koji je već dugo razmišljao, rešio je da stavi na eksperimentalnu probu zakon stalne sile. Eksperimentišući lopticama koje je bacao na vodoravnu površinu, utvrdio je da kretanje traje utoliko više ukoliko je trenje manje. Tada je zamislio da bi se po beskonačno glatkoj površini kretanje moralo nastaviti bez potrebe za drugim podsticajem osim onog početnog.

To shvatanje je peripatetičarima izgledalo ekstravagantno, jer nisu mogli da zamisle kako planeta može da održi kretanje bez prvog fiksiranog pokretača ili neke slične veštine. Platonovo predviđanje da se nebeske kugle, kada se jednom stave u pokret, beskonačno kreću (videti *Timaja*) potvrdio je Galilej, ne potežući argumente ili etičko i estetičko vrednovanje, nego skromno bacivši kuglicu na vodoravnu glatku površinu.

Načelo inercije Galilej je najavio za horizontalna kretanja. Njegov učenik Balijani s poštovanjem je napisao

pismo svom učitelju, ukazujući mu na to da nema razloga da se načelo ograničava na taj tip kretanja. Ali učitelj nije prihvatio mladičevu sugestiju, jer je čak i genijima teže da se bore protiv sopstvenih predrasuda, nego protiv tuđih.

Otkriće Amerike

H. Dž. Vels kaže: „Bila je nesreća za nauku to što su prvi Evropljani koji su stigli u Ameriku bili Španci bez naučničke radoznalosti, samo sa žedu za zlatom, koji, pokretani slepim fanatizmom, raspaljenim nedavnim verskim ratom, jedva da su išta zanimljivo zapazili o običajima i idejama primitivnih naroda. Ubijali su ih, pijačkali, bacali u roblje, ali nisu ništa zabeležili o njihovim običajima.“

Botaničar Hiken izriče sledeću presudu: „Do Rio de la Plate stigli su, dakle, prvi istraživači, s aristotelovskim prtijagom, bezmalo nepismeni...”

Ostavljajući po strani ideju o aristotelovskom obrazovanju španskih mornara – i hrabro stavljanje jednakosti između aristotelizma i analfabetizma – navedena mišljenja odražavaju sud o otkrivanju i kolonizovanju Amerike koji je opstao dugo vremena. Ne vidi se jasno, međutim, kako se otkriće nekog kontinenta, s dugim i opasnim pomorskim putovanjima, crtanjem geografskih mapa i eksploatacijom peruanskih i meksičkih rudnika, može ostvariti bez poznavanja astronomije, geografije, nautike, kartografije i metalurgije. Ima razloga da H. Dž. Velsa optužimo za nedostatak mašte, što je jedinstven slučaj, a doktora Hikena za preterani optimizam u vezi s mogućnošću da se kombinuju Aristotelovo učenje i nepismenost.

Takva navigacija bila je moguća zahvaljujući nasleđu grčke astronomije, što su ga kasnije u srednjem veku obogatili Arapi, Jevreji i hrišćani, koje su podstakle tehničke potrebe i astrološke predrasude; Tablice Alfonsa X su zbirka svega suštinskog što se u to doba znalo u nauci o astronomiji. Nautička astronomija je iberijska i njeno poreklo leži u portugalskim Pravilima navigacije; proistekla je iz saradnje Abrahama Sakuta i nautičara iz Lisabonske skupštine matematičara, a posebno Hosea Visinja: to je primena grčko-arapskih učenja sakupljenih u delu Alfonsa X.

Metalurgija, koja je omogućila eksploataciju rudnika u Americi, vodi poreklo od Rimijana, a usavršili su je Arapi u rudnicima u Almadenu.

Isto tako, velika otkrića iz XIV i XV veka ruše praznoverice, predrasude u astronomiji, geografiji, o narodima, jezicima, klimi. Učvršćuje se tek nastala težnja ka slobodnom preispitivanju, koliko zbog revolucije u mentalitetu koju su izazvala, tako i zbog promena u ekonomiji i društvu, otkrića iz tog razdoblja naglašavaju kulturnu činjenicu koju predstavlja renesansa. Izumevanje štampe umnožava značaj novih ideja, i počinje nova era velike materijalne i duhovne aktivnosti. Počev od otkrića Amerike, raspršile su se kao noćne prikaze sva čudovišta za koja su Strabon, Aristotel i srednjevekovni mislioci zamišljali da naseljavaju svet van granica ekumene: bazilisci, grifoni, zmajevi nestaju zajedno s basnoslovnim morima i kopnima na kojima su živeli. Admiral jedva da je u svojim sveskama i zabeležio pojavljivanje dve-tri sirene, i to ne naročito lepe. Od tog trenutka, ta čudovišta gube svojstva stvarnih predmeta (stekavši, razume se, večnost koju im je podarilo njihovo postojanje kao idealnih objekata).

Sam Kolumbo bio je obdaren naučnim duhom: darom zapažanja i teorijskom istrajnošću. Njegova zapažanja o magnetskom odklonu bila bi dovoljna da mu obezbede ime u istoriji fizike; tačno je da je njegova teorija o toj pojavi pogrešna, ali su pogrešne i ove sadašnje. Čak i Admiralove greške su naučne i, daleko od toga da posluže za osudu, najbolji su dokaz zdrave vere u nauku njegovog doba. *Najteža greška od svih koje je počinio bilo je, bez ikakve sumnje, samo otkriće.* U vezi s tim, školski udžbenici su raširili sliku o Kolumbu sveznalicu, koji u Salamanki raspravlja sa skupom lukavih učenjaka, zlonamernih neznalica. Teško je danas znati o čemu se na tom sastanku razgovaralo, ali se može pretpostaviti da su mnogi od argumenata potegnutih protiv Admirala bili naučno ispravni. Nije verovatno da je osporavana teorijska mogućnost da se na istok stigne putujući na zapad: u to vreme nijedna osrednje obrazovana osoba nije osporavala

da Zemlja ima oblik sfere – a tu sferu *izmerio* je Eratosten iz Aleksandrije. Verovatno je bilo dve vrste prigovora: na prvom mestu, neki teolog je mogao govoriti o mogućnosti „isklizavanja“ kada bi se prešla određena granica tokom plovidbe; to je bilo uobičajeno mišljenje, jer pošto nije postojala predstava o gravitiranju ka središtu, smatralo se da je nemoguće da su oblasti udaljene od evropskog središta nastanjive. Sveti Isidor čak nije prihvatao ni postojanje stanovništva u Libiji, zbog prevelikog nagiba tla; mnogo se manje moglo verovati u mogućnost da se obiđe oko sveta, iz istog razloga iz kojeg je i poricano postojanje Antipoda, onih besmislenih stanovnika koji bi živeli naglavce; i sam Ciceron, eklektičar i skeptik, nalazi za shodno da uveri svog prijatelja Lukula da ne omalovažava „to verovanje“ (*Prva akademska pitanja*, knjiga II). Druga vrsta zamerki koje su mogle biti upućene Admiralu smisljena je i prihvatljiva: grčki geodeti izračunali su veoma različite vrednosti veličine obima zemlje, a one koje je Paolo del POCO Toskanac ponudio Kolumbu na svojoj mapi zasnivale su se na Posejdonijevim podacima – mnogo manje od stvarnih vrednosti – i na njegovom preteranom proračunu površine starog kontinenta. Ukratko, Kolumbo je mislio da rastojanje do istoka nije veće od 1200 milja, što je put koji je računao da će preći za pet nedelja. S druge strane, mnogi učenici toga vremena znali su za Eratostenove proračune, koji su bezmalo tačni, i koji su davali vrednost mnogo veću od one koju je dobio Posejdonije. Ti proračuni pokazivali su da je to putovanje ludost.

Uprkos svemu, Kolumbo je krenuo u pohod, a slučaj je hteo da na putu provede tačno pet nedelja dok nije stigao do novog kontinenta, što objašnjava zašto se njegovo pogrešno uverenje da je stigao u Indiju učvrstilo. Danas znamo da je Eratosten iz Aleksandrije izveo računice sa zadivljujućom tačnošću i da su Kolumbo i njegovi tehnički saradnici bili u zabludi. Ali s takvom vrstom zabluda čovečanstvo napreduje.

Zašto se pišu romani

Pojavljivanje zapadnog romana podudara se s dubokom krizom koja nastaje onda kada se završava srednjovekovna epoha, religiozno doba u kojem su vrednosti jasne i čvrste, da bi se ušlo u profano razdoblje u kojem će sve biti dovedeno u pitanje i gde će teskoba i samoća iz dana u dan sve više postajati atributi otuđenog čoveka. Ako treba da potražimo neki manje-više tačan datum, mislim da ga možemo naći u XIII veku, kada počinje dezintegracija Svetog carstva, i kada i Papstvo, kao i Carstvo, bivaju narušeni u svojoj univerzalnosti. Između te dve sile na zalasku, cinične i moćne, italijanski gradovi počinju novu eru profanog čoveka, i ceo Stari svet počinje da se ruši. Ubrzo će čovek biti spreman za pojavljivanje romana: nema čvrste vere, podsmeh i neverovanje zamenili su religiju, čovek je ponovo pod olujnim nebom metafizike. Tako će se roditi onaj čudan žanr koji će pretresati ljudsko stanje u svetu iz kojeg je Bog odsutan, ili ne postoji, ili je doveden u pitanje. Od Servantesa do Kafke to će biti velika tema romana, i zato će to biti strogo moderno i evropsko ostvarenje; bio je potreban sticaj tri velika događaja kakvih nije bilo ni pre, niti u bilo kojem drugom delu sveta: hrišćanstvo, nauka i kapitalizam sa svojom industrijskom revolucijom. *Don Kihote* ne samo što je prvi, nego i najtipičniji primer romana, pošto se u njemu viteške vrednosti srednjeg veka izvrgavaju podsmehu, otkuda dolazi ne samo osećaj satiričnosti, nego i bolno tragikomično osećanje, beskrajno tužno razdiranje koje njegov autor očigledno oseća i koje, kroz grotesknu masku, prenosi čitaocima. Upravo tu imamo dokaz da je naš roman nešto više od pukog smenjivanja pustolovina: to je tragično svedočanstvo umetnika pred kojim su se srušile sigurne vrednosti jednog svetog društva. A društvo koje ulazi u krizu ideala je kao dete na kraju adolescencije: apsolut se razbio u paramparčad, i duša se našla pred očajanjem ili nihilizmom. Možda baš zato kraj civilizacije jače osećaju mladi, koji nikad ne žele da se pomire s

rušenjem apsoluta, i umetnici, koji jedini među odraslima liče na adolescente. Tako su svedoci rušenja neke civilizacije namučeni adolescenti što lutaju drumovima Zapada, i umetnici koji u svojim delima opisuju haos, istražuju ga i poetski svedoče o njemu. Tako se roman smešta između početka Modernih vremena i njihovog zalaska, koje nastupa sada; ide naporedo sa strujom sve veće profanacije (kako se značajna pokazuje ova reč!) ljudske kulture, naporedo s jezivim procesom demitologizacije sveta. Između ove dve velike krize forme, razvija se i dostiže vrhunac zapadni roman. Zato je nekorisno i uzaludno proučavati ga ako se ne uzme u obzir strahovit period za koji nam nema druge nego da ga nazovemo „Moderna vremena“. Bez hrišćanstva koje im prethodi ne bi postojala nemirna i problematična savest; bez tehnike koja određuje njihov tip ne bi bilo ni demitologizacije, niti kosmičke nesigurnosti, ni otuđenja, ni urbane usamljenosti. Tako Evropa u staru legendu ili običnu epsku pustolovinu ubacuje društveni i metafizički nemir, kako bi proizvela književni žanr koji će ocrtati teritoriju beskrajno fantastičniju od zemalja iz legende: čovekovu svest. I navešće ga da sve više i više tone, kako se era bliži kraju, u onaj mračni i zagonetni univerzum koji je tako povezan s realnošću snova.

Jaspers tvrdi da su veliki dramaturzi iz starine u svoja dela izlivali tragičko znanje koje ne samo što je uzbuđivalo gledaoce, nego ih je i preobražavalo. Tako su oni bili *vaspitači svog naroda*, proroci njihovog etosa. Ali potom se – kaže – to tragičko znanje preobrazilo u estetički fenomen, pa su i publika i pesnik napustili svoju prvobitnu smrtnu ozbiljnost kako bi stvorili beskrvne slike. Moguće je da je veliki nemački mislilac, kada je zapisivao ove reči, u vidu imao izvestan tip vizantinske literature koja se pojavila na Zapadu, kao što se pojavljivala i u svakom razdoblju intelektualne istančanosti, jer kako bismo mogli pristati na to da je Kafkino delo metafizički manje ozbiljno od Sofoklovog? Kada se čovek suočio s totalnom krizom svoje rase, najsloženijom i najdubljom s kojom se suočio u istoriji, tragičko znanje ponovo je postalo onako silovito

neophodno, i to kroz velike romane našeg doba. Čak i kada se na površini radi o ratovima i revolucijama, u krajnjoj liniji te katastrofe služe tome da se ljudsko stvorenje dovede do granica svog stanja, kroz mučenja i smrt, samoću ili demenciju. Ove krajnosti čovekove bede ili veličine ispoljavaju se samo u velikim kataklizmama, omogućavajući umetnicima koji ih beleže da otkriju poslednje tajne ljudskog stanja.

Čovek nije samo telo, jer kroz telo jedva da i pripadamo zoološkom carstvu; nije on ni samo duh, koji je pre božanstvo kojem težimo: ono specifično ljudsko, ono što treba spasavati od pomora jeste duša, prostor izmučen i neuhvatljiv, žarište stalne borbe između telesnosti i čistote, između noćnog i svetlosnog. Kroz čist duh, kroz metafiziku i filozofiju, čovek je pokušao da istraži Platonov univerzum, koji pred silama Vremena postaje neranjiv; možda bi to i mogao da učini, ako je verovati Platonu, zbog sećanja koje mu je ostalo na prvobitno bratstvo s Bogovima. Ali njegova istinska otadžbina nije tamo, nego u prelaznoj i zemaljskoj oblasti, dvojnoj i razdiranoj, iz koje potiču aveti romaneskne fikcije. Ljudi pišu fikcije zato što su otelovljeni, zato što su nesavršeni. Bog ne piše romane.

San i stvarnost

Sabato mi je zakazao sastanak u svojoj kući u Santos Lugaressu tako rano, da sam morao da ustanem gotovo u cik zore ne bih li uhvatio voz. Ima običaj da ustaje u sedam i izgleda mu prirodno da zakazuje stastanke tako rano. To je jedna od njegovih mnogobrojnih mušica.

– U jednom od naših ranijih razgovora – rekao sam mu – počeli ste da pričate o nečemu što me je izuzetno zainteresovalo, ali smo kasnije prešli na drugu temu.

Pogledao me je upitno.

– Sećate li se? Kada ste govorili o likovima u romanu, počeli ste tako što ste rekli da su ljudi skloni da nazivaju „stvarnim“ ono što se može omirisati, dodirnuti, videti, te kako stoga misle da likovi nisu stvarni. Međutim, dodali ste, ako se dobro sećam, u tom slučaju ni san ne bi bio stvaran. Kao ni trougao.

– Dobro, dobro. Polako. Ja nisam filozof, ja sam tek pisac, ali kada sam bio student, na ono malo predavanja iz filozofije na koja sam išao, i potom kada sam čitao tekstove iste vrste, barem sam jednu stvar naučio: reč „stvarnost“ je najmnogoznačnija i najneuhvatljivija reč koja postoji u jeziku. Kako i da ne bude nejasna kad je svaki filozofski sistem u krajnjoj liniji pokušaj da se ona definiše. Postoji čitava knjiga jednog velikog nemačkog mislioca, Nikolaja Hartmana, napisana da bi se ispitala sve varijante, sve nejasnoće nastale oko te reči. Bilo bi neoprezno, dakle, da u jednom kratkom razgovoru neko ko nije filozof makar i pokuša da rasvetli takvo pitanje. To je nešto veoma uzbudljivo, ali ja bih se radije ograničio na to da kažem nekoliko stvari u vezi sa likovima u romanu i njihovim snovima, pošto, kao što sam više puta rekao, fikcija i san imaju jednu zajedničku osnovu. U stvari sam govorio o „istini“, odbacujući ideju, inače veoma čestu, da je ono što se događa „istinito“, a da ono što se zamišlja, u snu ili u romanu, „nije istina“. To je isto kao kada bi se tvrdilo da su obe te aktivnosti lažne. Protiv toga se uvek bunim: od svih aktivnosti ljudskoga bića nema ničega

istinitijeg nego što je san, jer se u njemu nikada ne laže. I, na izvestan način, isto se može tvrditi za fikciju, ili barem za najdublju fikciju: nema ničega istinitijeg od lika kakav je Don Kihote, Dimitrije Karamazov, Žilijen Sorel, Madam Bovari. Neki filozofi tvrde da je stvarno ono što je trajno: i u tom slučaju ima mesta tvrdnji da je stvarniji Don Kihote nego Servantes. Zar nisam to rekao onom prilikom?

– Da, zaista.

– Ali, ponavljam, bolje je udaljiti se od tog živog blata semantike, kakva je analiza reči „stvarnost“, i ostaviti ga filozofima. A ni oni se, uostalom, nikad nisu složili oko toga.

– U jednoj knjizi razgovora između Vas i Borhesa, koje je upriličio jedan mladi pisac³⁶, čini mi se da se sećam da se dodiruje ista tema, u vezi sa snovima.

– Da, pomalo anegdotski. Počelo je u vezi sa jednom Ciceronovom knjigom, *Akadska pitanja*... Ima jedan dijalog između Lupula i pisca, kada mu Lupul kaže da je video Homera u snovima tako živo, da je izgledalo stvarno, i tek kada se probudio shvatio je da je bila iluzija. Prijatelj ga pita zašto misli da je sve to bila iluzija. Ako se dobro sećam, za Lupula je dokaz da je nešto iluzija to što ima manje živosti ili snage. Ali to ne predstavlja dokaz, jer neka mora može da bude mnogo snažnija nego nekakva scena pri budnom stanju, tigar iz košmara može nas prestrašiti tako da možemo umreti od srčanog napada. Isto se može reći za izvesne scene u fikciji, koje su „stvarnije“ – stavite navodnice, iz metafizičke predostrožnosti – od mnogih u svakodnevnom životu. U dobrom romanu, na taj način, događaju se stvari za koje neupućeni čitalac misli da su se stvarno dogodile, da je pisac samo prepisao ono što je doživeo. Svi znamo, međutim, da nikada nije postojao Don Kihote, i da on nikada nije bio u vojvodinoj kući. To je ona poseta tokom koje se naizmenično smejemo – kao i Sančovoj vladavini na ostrvu Baratariji – ili nam suze teku kada vidimo kako

³⁶ Orlando Barone, *Borhes - Sabato. Razgovori*, Prevela Đurdina Matić, Dečje novine, 1988. - *Prim. prev.*

je siroti vitez predmet podsmeha za onaj mondeni svet bez vere.

– Kada se govori o snovima, često im se suprotstavlja argument koherencije. Snovi su besmisleni, apsurdni. Jedna osoba iznenada postane neko drugi, i takve stvari.

– Ni to nije argument koji dokazuje „nestvarnost“ sanjanog sveta. Zašto bi stvarnost morala biti koherentna i logična? Sasvim je moguće da je koherencija, a naročito logika, sastojak koji dodajemo kao bića sklona da sve racionalizuju. Najpre, pogledajte kako maltene ništa u životu čoveka nije moguće racionalizovati: ni snove, ni ljubav, ni mržnju, ni osećanja. Šta ostaje? Prilično malo: sama logika, matematika. Sve ostalo je apsurdno, protivrečno, nedosledno... Ne, taj argument nije valjan. Maše se i drugim argumentima, ništa boljim. Na primer, da je san stvarnost koja se ne deli sa drugim osobama. Ako na nekom skupu vidimo vazu, svi se prećutno slažemo da je taj predmet „stvaran“ pošto ga svi vidimo. Naprotiv, vaza u snu bila bi iluzorna jer bi je video samo sanjač. Ali, ako u mom snu takođe postoji skup ljudi, i mnogo je onih koji prisustvuju toj pojavi? Sa druge strane, argument onih drugih u budnom svetu ne može odoleti ni pred najmanjom analizom. Pogledajte ovu stolicu. Sad, ako zatvorim oči, ne vidim je više. Ako bi to što nešto vidim bio dokaz stvarnosti, mogu tvrditi da je za mene stolica prestala da postoji. Reći ćete mi, ali postoji, stolica i dalje postoji jer je vi vidite. Ali vi niste predmet koji je povlašćeniji od stolice, a ni vas ne vidim. Kako da poverujem u vaše postojanje pre nego u postojanje stolice? Možete mi uzvratiti da vas čujem. Ali ako iznenada ogluvim, vaše postojanje ne može se dokazati ni putem zvuka. Onda mi pridete i dodirnete me, osetim na svom telu vaše ruke. Ali ako izgubim i čulo dodira, taj argument iščezava. Možda još mogu da vas nanjušim, ali ako izgubim i čulo mirisa, neće više biti načina da dokažete da postojite vrše od stolice. Pod takvim uslovima, svedočanstvo drugih koje bi garantovalo postojanje iščezava.

– Zar to nisu argumenti biskupa Berklija?

– Tako je. Ali vas nisu ubedili, zar ne?

Smeška se.

Priznajem da me, zbilja, nisu ubedili.

– Razume se, – nastavlja – već je Hjum rekao: ti Berkljevi argumenti nikako ne mogu biti pobijeni, ali ni najmanje nisu ubedljivi. Zato on, hoću reći Hjum, smatra kako postojanje stolice, stola, čitavog spoljašnjeg sveta, može biti samo čin vere, „*belief*“ kako on to kaže na svom jeziku. Vidite koliko je teško dokazati da nešto tako veličanstveno, ne samo sa svojim stolicama, nego i sa oblakoderima, svojim zvezdama i kometama, svojom atomskom bombom, svojim strašnim oklopnjačama i svojim ogromnim gradovima, može biti jednako malo stvarno kao i san. Naprotiv, san, iz te perspektive, ima isto onoliko mogućnosti da bude stvaran kao i ova fantazmagorija od našeg dnevnog sveta...

Razgovor vodio Karlos Katanija

Sadržaj

Apeiron /7
Širenje univerzuma /8
Slava /16
Heliocentrizam /17
Duhovna lenost /19
Izum i otkriće /20
Jezik /21
Metafora /23
Pitagora /24
Budućnost neznanja /30
Zdrav razum /38
Ljudi i zupčanici /41
Buđenje laičkog čoveka /44
Od naturalizma do mašine /47
Preko apstrakcije do moći /49
Grob čoveka-stvari /51
Dijalektika krize /53
Ortega i Gaset i dehumanizacija umetnosti /55
I šta onda? /57
Apstrakcija i muškost /66
Maskulinizacija i kriza /68
Mizoginija i mizodemija /71
Kompleksi /73
Strasna spoznaja /74
O prožimanju duša /76
Obezvredjivanje tela /77
Samoća i komunikacija /78
Bodler /79
Misao i roman /80
Duša i duh /81
Čuvena grčka ravnoteža /82
Ljubav, umetnost i večnost /83
Muškarac i žena /84
Od kosmosa do čoveka /89
Roman i fenomenologija /90
Dva Borhesa /91
Od stvari ka teskobi /103
Odati priznanje telu /104
Sokrat, Bodler i Sartr /106

Logika i Grci /109
O postojanju pakla /110
Od Lajbnica do Poa /116
O nekim bolestima obrazovanja /117
Borhes /127
Nepoznati Leonardo Da Vinči /131
Galilej /144
Otkriće Amerike /148
Zašto se pišu romani /151
San i stvarnost – *Razgovor s Karlosom Katanijom* /154

CIP – Каталогизација у публикацији Народна библиотека
Србије, Београд

821.134. 2(82)-4

САБАТО, Ернесто

Pojedinac i univerzum : izabrani eseji / Ernesto Sabato ; izabrala i
prevela sa španskog Aleksandra Mančić. – 2. dopunjeno izd. –
Beograd : B. Kukić ; Čačak :
Gradac, 2005 (Beograd : Zuhra). – 144 str. ; 21 cm. – (Alef :
biblioteka časopisa Gradac ; knj. 63)

Prevod dela: Uno y el Universo. – Tiraž 500. – Napomene i
bibliografske reference uz tekst.

ISBN 86-83507-37-8 COBISS.SR – ID 124947468